

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

СЛОБОДЯНЮК ДІАНА ЯРОСЛАВІВНА

Допускається до захисту:
В.о. завідувача кафедри історії
України та спеціальних
галузей історичної науки,
д.і.н., професор
_____ Темірова Н.Р.
«_____» _____ 20__ р.

**НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІ МОЖЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ
ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ**

Спеціальність 032. Історія та археологія

Магістерська робота

Науковий керівник:
Мартинчук І.І., доцент кафедри
історії України та спеціальних галузей
історичної науки, к.і.н., доцент

Оцінка: _____ / _____ / _____
(бали/за шкалою ECTS/за національною шкалою)

Голова ЕК:
Степанчук Ю.С., д.і.н., доцент
_____

Слободянюк Д. Я. Навчально-виховні можливості вивчення Голодомору 1932-1933 років в Україні

У магістерській роботі досліджуються навчально-виховні можливості вивчення питань голодомору 1932-1933 років в сучасних закладах освіти. Значну увагу приділяємо методичним рекомендаціям щодо вшанування пам'яті жертв тих трагічних подій в навчальному процесі; розкриттю психолого-педагогічного аспекту при опрацюванні теми Голодомору; навчально-методичному забезпеченню; змістовому дидактичному наповненню форм і методів роботи; визначаємо виховні можливості дослідження окресленої проблеми.

Автором наголошується на необхідності створення умов осмислення трагедії пересічної людини під час тоталітарних режимів; сприяння розвитку критичного мислення, осмисленню минулого з метою відновлення історичної пам'яті.

Ключові слова: Голодомор 1932-1933 років, Україна, заклад освіти, навчально-виховний процес, навчально-методичне забезпечення, методичні рекомендації.

Бібліографія: 122 найм.

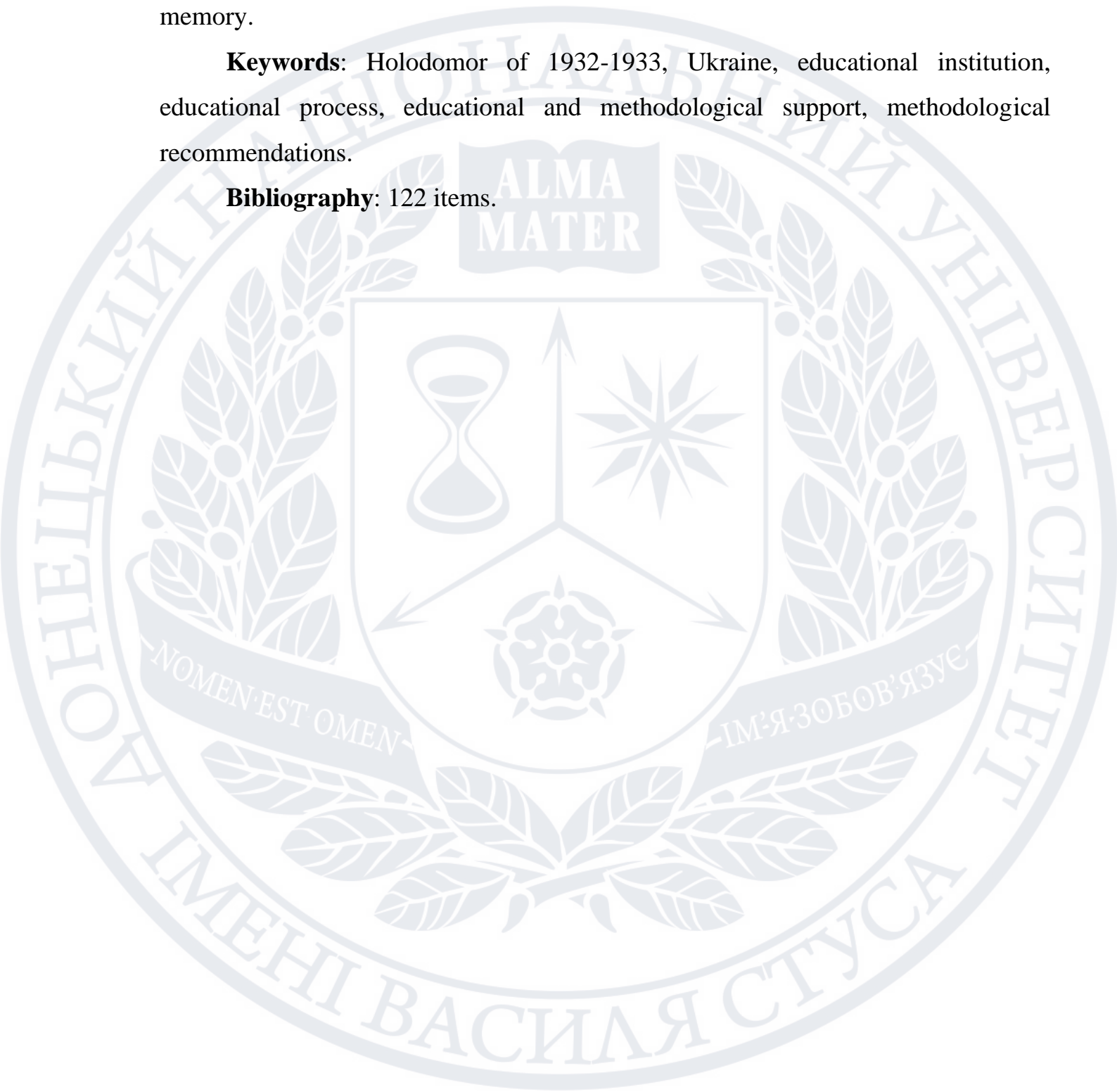
Slobodyaniuk D. Ya. Educational opportunities for studying the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine

The master's thesis examines the educational and educational possibilities of studying the issues of the famine of 1932-1933 in modern educational institutions. Considerable attention is paid to methodical recommendations for honoring the memory of the victims of those tragic events in the educational process; disclosure of the psychological and pedagogical aspect when working on the topic of the Holodomor; educational and methodological support; content didactic filling of forms and methods of work, we determine the educational possibilities of researching the outlined problem.

The author emphasizes the need to create conditions for understanding the tragedy of the average person during totalitarian regime, promoting the development of critical thinking, understanding the past with the aim of restoring historical memory.

Keywords: Holodomor of 1932-1933, Ukraine, educational institution, educational process, educational and methodological support, methodological recommendations.

Bibliography: 122 items.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1 Історіографічний аналіз проблеми	8
1.2 Джерельна база дослідження	12
1.3 Методологічні основи наукового дослідження	15
РОЗДІЛ 2 ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ: ХРОНІКА ЗЛОЧИНУ	17
2.1 Радянська колективізація і Голодомор 1932-33 рр. в Україні	17
2.2 Діти під час голоду 1932-33 років в Україні	23
2.3 Наслідки голодного геноциду для сучасного покоління українців	35
РОЗДІЛ 3 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ В НАВЧАЛЬНО- ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ	39
3.1 Психолого-педагогічний аспект при опрацюванні теми Голодомору	39
3.2 Навчально-методичне забезпечення розкриття теми Голодомору	41
3.3 Змістове наповнення форм і методів роботи	45
3.4 Виховні можливості дослідження Голодомору 1932-33 років ...	58
РОЗДІЛ 4 ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЄКТИ ЯК ФОРМА АКТИВІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ	66
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	76
ДОДАТКИ	88

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Найжахливішим злочином тоталітарної системи проти українського народу став штучний голод 1932-1933 років. Наслідки, без сумніву, дають право історикам віднести голодомор до найбільш трагічних подій за всю історію українського народу. Вже минуло майже 90 років від часу національної трагедії в Україні. Однак мученицька смерть мільйонів людей від голоду на теренах найродючіших чорноземів досі вражає кожну мислячу людину. Згубність такого явища важко усвідомити. Страшна доля українців у цій величезній катастрофі найбільше приголомшує розум і не може бути виправдана з будь-якого погляду.

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні – трагічна сторінка української історії, яка вимагає поглибленого наукового вивчення не лише для показу реальної картини подій минулого, а й для застереження повторення помилок у майбутньому. Вивчення і популяризація цього явища вітчизняної історії має великий виховний потенціал. Науковці та педагоги постійно звертаються до трагічних подій 1932-1933 років з метою вшанування світлої пам'яті безвинно замучених голодом людей, поглиблення знань про Голодомор в Україні та його наслідки для українського народу, виховання поваги до історичного минулого свого народу, патріотизму та зацікавленості до вивчення історичного минулого країни.

Головна мета вивчення голодомору 1932-1933 років в курсі історії – осмислення трагедій простої людини під час тоталітарних режимів. Важливим є також розвиток критичного мислення учнів, адже це дуже складна навчальна тема. Головне в роботі вчителя над цією темою – дати не відповіді, а поставити запитання; займатись осмисленням минулого як з метою відновлення історичної пам'яті, так і пошуку власної ідентичності. Також дуже важливо показати суперечливі погляди і судження щодо цього питання, щоб учні були готові до самостійних міркувань, оцінок і відстоювання власної позиції. Тому, вважаємо, вивчення і осмислення голодомору 1932-1933 років

не перестане бути актуальним і, навпаки, з роками отримує все більшого змістовного і оціночного наголосу.

Об'єкт дослідження – Голодомор в Україні 1932-1933 років.

Предмет дослідження – навчально-виховні можливості вивчення теми Голодомору у закладах освіти.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу документів і матеріалів розкрити узагальнюючу картину причин, суті та наслідків Голодомору 1932-1933 рр. в Україні та визначити її навчально-виховні можливості у національно-патріотичному вихованні сучасної молоді.

У магістерській роботі поставлено такі *завдання*:

- визначити історичні, соціально-політичні, економічні передумови та причини геноциду української нації сталінським режимом у 1932-1933 рр.;
- висвітлити перебіг голодомору в Україні, простежити його поступове наростання, окреслити масштаби, встановити категорії голодуючого населення, визначити проблеми дитинства та оцінити демографічні втрати українського народу в зазначений період;
- визначити психолого-педагогічні можливості опрацювання теми Голодомору;
- охарактеризувати навчально-методичне забезпечення теми Голодомору;
- розкрити змістове наповнення форм і методів роботи педагога при розкритті теми;
- окреслити виховні можливості дослідження Голодомору 1932-33 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст., відповідно до діючої навчальної програми з історії, період, коли уряд СРСР відмовився від політики непу і перейшов до реалізації концепції планової економіки через індустріалізацію промисловості, примусове об'єднання власності селян у колективні господарства, експропріацію («розкуркулення») найзаможніших селянських господарств, примусову продрозкладку, яка призвела до голоду 1932-1933 рр. в Україні, а

також матеріали науковців та істориків про голодомор 1932-33 рр. починаючи з 1930-х рр. до сьогодення.

Науково-практична значимість дослідження полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки і узагальнення, додатки, що містяться у роботі суттєво доповнюють і розширюють сучасні знання з навчально-виховних можливостей вивчення Голодомору 1932-1933 років в Україні. Узагальнені результати сприятимуть подальшому науковому аналізу історії причин та наслідків Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, концентрації уваги дослідників на розробці актуальних тем. Окрім цього матеріали роботи можуть бути використані в закладах освіти з метою формування у молоді культурних і моральних цінностей, патріотизму, виховання духовно розвинених особистостей.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на студентській міжнародній конференції «Травневі студії» факультету історії та міжнародних відносин ДонНУ імені Василя Стуса (2022 рік).

Публікації. Результати роботи над темою дослідження опубліковані у вигляді тез «Висвітлення проблеми голодомору в шкільних підручниках історії».

Структура магістерської роботи визначається змістом проблеми, метою та завданнями дослідження, складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. У дослідженні запропоновані варіанти проведення тематичних уроків, виховних заходів, що можна проводити у закладах освіти, та дослідницьких проєктів.

У додатках надається документальний методичний матеріал, а саме: перелік художніх та документальних фільмів про Голодомор 1932-1933 рр., художньої літератури, перелік пам'ятників і пам'яток, присвячених трагедії Голодомору в Україні, а також довідковий, ілюстративний матеріал, що стане у нагоді при проведенні навчально-виховної роботи.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографічний аналіз проблеми

В основу історіографічного аналізу обраної теми покладений проблемний принцип. Історіографічний огляд досліджуваної теми відображає ступінь і глибину здобутків науковців у розкритті проблеми, стан і рівень її висвітлення в різні періоди розвитку методичної думки. Оскільки тема студентського дослідження включає розгляд кількох головних складових, тому розглянута й використана література методичного характеру відповідно розподілена на основні групи за проблемно-тематичним принципом.

Літературу за темою магістерської роботи можна поділити на кілька груп: а саме, публікації, що розкривають історичний аспект усвідомлення питань, пов'язаних з голодомором 1932-33 рр.; публікації з питань якості навчально-методичного забезпечення розкриття теми Голодомору, змістового наповнення форм і методів навчально-виховної роботи; публікації з питань організації впровадження в освітній процес форм активізації пізнавальної діяльності учнівської молоді, а саме дослідницьких проєктів.

Пріоритет у дослідженні проблематики голодомору 1932-1933 рр. в Україні належить зарубіжній історіографії, зокрема, історикам української діаспори. Починаючи з 30-х років, дослідники діаспори одержали можливість ефективно користуватися джерелами, що проникли на Захід, і без перепон публікувати свої праці.

Біля витоків зарубіжної історіографії стоять автори журнальних і газетних повідомлень і статей, які почали друкуватися на Заході вже з 1932 р. Ці повідомлення слід розглядати одночасно і як джерела, що містять конкретний фактичний матеріал, і як наукові праці, оскільки в них вперше дається оцінка й аналіз тих трагічних подій.

Значну цінність мають висновки Міжнародної Комісії з розслідування голоду 1932-1933 рр. в Україні. Вона була утворена в лютому 1988 р. при Конгресі США під загальним керівництвом Д. Хертеля, науково-дослідну роботу очолив професор Джемс Мейс. Комісія вивчала питання тривалості голоду, його причини та географію, кількість жертв голодомору та його наслідки, хто несе відповідальність за цей злочин. Комісія дійшла висновку, що за нормами міжнародного права голодомор в Україні 1932-1933 рр. визначається як геноцид [66, с. 317-318].

Зарубіжні дослідники голоду в Україні давно з'ясували і юридично обґрунтували той факт, що в Україні був саме геноцид. Рафал Лемкін (польський та американський науковець-правник єврейського походження) у своїй праці «Axis Rule in Occupied Europe» (1944 р.) ввів термін «геноцид», комбінуючи грецькі «Genos» (γένος) – «народ» і латинське «cīdere» – «вбивати». У 1988-1989 рр. працювала Міжнародна комісія з розслідування причин і наслідків голодомору в Україні. До неї входили провідні юристи світу, які брали участь ще у Нюрнберзькому судовому процесі над нацистами. Вони дійшли висновку, що в Україні було вчинено акт геноциду. Науковими експертами виступили відомі дослідники голоду в Україні, автори багатьох праць – Дж. Мейс (США), який, щоб читати документи в оригіналі, навіть оволодів українською мовою, Д. Конквест (США) [51].

Своєрідний поштовх дослідженню проблем, пов'язаних з Голодомором висловив Ален Безансон. Текст його промови «Пам'ятати і досліджувати», виголошеної 4 червня 1983 року в Парижі, у сквері ім. Тараса Шевченка, на урочистих зборах, скликаних Центральним комітетом українських організацій на відзначення 50-річчя голоду в Україні. Уперше надрукований у журналі «Сучасність» у жовтні 1983 року [4].

Досить ґрунтовною і інформативною вважаємо дослідження Йогана Баберовскі «Червоний терор: Історія сталінізму», видана у 2007 [3]. Автор розглядає анатомію сталінського насильства та пропонує нові тлумачення

сталінізму. Зміст видання є цікавим і переконливо аргументованим поглядом на найпохмуріший період історії Радянського Союзу.

Таким чином, проблеми голодомору в Україні плідно вивчалися вченими Заходу протягом більш як сімдесяти років.

У радянський період зрушення стали можливими у зв'язку з певною лібералізацією суспільно-політичного життя СРСР в період так званої хрущовської «відлиги». Ці процеси відбулися і на розвиткові гуманітарних наук, зокрема, й історичної.

З кінця 1980-х років під впливом політичних сил в СРСР розпочався якісно новий етап у дослідженні проблеми голоду 1932-1933 рр. Факт голоду в Україні в 1932-1933 рр. вперше у радянській пресі був визнаний грудні 1987 р. коли В. Щербицький виступив із доповіддю на честь 70-річчя утворення радянської України, вимушений був сказати про голод, адже він лютував саме в Україні. Так уперше за 55 років член політбюро ЦК КПРС порушив сталінське табу і вимовив це слово – голод. З цього часу історики дістали можливість вивчати і публікувати відповідні документи.

Першими сказали своє слово Володимир Маняк та Лідія Коломієць. Вони стали засновниками Асоціації дослідників голодоморів в Україні та Українського республіканського історико-просвітнього товариства «Меморіал». Зусиллями цих людей постало перше українське видання «33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал» [1].

Група вчених Інституту історії партії при ЦК Компартії України на чолі з Р. Пирогом розшукала в партійних архівах сенсаційні документи стосовно голодомору. Як наслідок, у 1990 р. вийшов друком збірник «Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів», який одразу став бібліографічним раритетом, тому у 2007 р. вийшов ще один доповнений збірник документів «Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали» [18, 22].

У роботах українських істориків В. Данилова, С. Кульчицького, А. Перковського, С. Пирожкова, В. Цапліна проводиться фахове оцінювання демографічних втрат населення від голоду 1932-1933 рр. в Україні.

Найповніше проблематику голодомору досліджував доктор історичних наук С. Кульчицький. Автором аналізуються причини і характер кризових явищ, що виникли в сільському господарстві України в ході здійснення колективізації. У 1989 р. побачила світ ґрунтовна монографія «Ціна великого перелому». Нам стали у нагоді також його роботи: «Голодомор 1932-1933 рр.: механізми сталінського терору (2007), «Сталінський «сокрушительный удар» 1932-1933 рр. (2013), «Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. Київ: Інститут історії України (2014) [55, 56], також підручники, навчальні посібники, матеріали до навчального курсу історії для загальноосвітніх закладів [13, 54, 57].

Поступово дослідження Голодомору 1932-1933 рр. стали в Україні повсюдними. Вагому роль у їх активізації відіграє Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні, заснована В. Маняк і Л. Коваленко. Не тільки за кордоном, але і в Україні є вже багато публікацій із цього приводу. З'явилися ґрунтовні узагальнюючі роботи О. Веселової, В. Марочко, О. Мовчан, В. Василенка та багатьох інших. Стали регулярними наукові конференції, присвячені проблемам Голодомору.

Якщо науковий аспект питань, пов'язаних з Голодомором 1932-1933 рр. розглянутий достатньо, то питання, що розкривають аспекти їх вивчення в закладах освіти, визначення навчального та виховного потенціалу теми має суто практичний характер.

До цієї групи входять, по-перше, підручники, навчальні посібники, зміст яких щодо висвітлення теми Голодоморів в Україні детально розглядається у наступному розділі магістерської роботи. Важливе місце займають методичні рекомендації щодо вивчення теми [14, 24, 32, 34, 38, 68, 69, 90, 97, 103, 105]; розробки традиційних та інноваційних уроків [5, 15, 30, 31, 34, 48, 58, 60, 82,

85, 91, 107]; сценарії виховних заходів, присвячених річницям голодомору в Україні [9, 12, 34, 61, 68, 69, 74, 100, 103, 108, 109].

Отже, можна констатувати, що робіт наукового, методичного спрямування доволі багато. Збільшується й кількість авторських методичних рекомендацій, розробок уроків, виховних заходів тощо. Але з часом змінюються покоління українців, все менше залишається живих свідків тих страшних подій, все більше треба прикладати зусиль викладачам з метою створення емоційної атмосфери, особистісного ставлення учнівської молоді до однієї з найтрагічніших сторінок української історії. Тому, на наш погляд, треба звертатись до активних та інтерактивних методів в роботі з навчальним матеріалом, збільшувати коефіцієнт дослідницької творчої діяльності дітей, сприяти підвищенню емоційного сприйняття, певного «занурення» у ті трагічні часи з метою їх недопущення вже сьогодні і для наступних поколінь.

Треба більше уваги приділити визначенню можливостей для актуалізації потенціалу історичної пам'яті українців, особливо молоді, розгортати більш активну патріотично-інформативну, пошукову роботу, яка б не закінчувалась лише щорічними листопадovими заходами. Крім цього ми з'ясували, що існує розрив між накопиченими теоретичними даними та їхнім впровадженням у методику вивчення проблем Голодомору.

1.2 Джерельна база дослідження

Джерельна база студентського дослідження складається з різноманітних за походженням, видами, ознаками і змістом документів та матеріалів, спогадів, що дозволяють розкрити причинно-наслідкові зв'язки голодомору в Україні у 1932-1933 рр., документи і матеріали, що сприяють розкриттю навчально-виховного потенціалу означеної теми.

Комплекс джерел представленого дослідження структуровано за такими групами: 1) нормативно-правові акти щодо вивчення проблем Голодомору, організації навчально-виховного процесу, патріотичного виховання учнівської молоді; 2) статистичні матеріали; 3) збірники опублікованих документів і матеріалів; 4) спогади учасників подій; 5) складові навчально-методичного комплексу.

Нормативно-правові акти всесоюзного і республіканського рівнів зберігаються у фондах Державних архівів України [112, 120, 121].

Наприкінці 1990 року збірник документів «Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів» побачив світ. У ньому було опубліковано документи з партійних архівів, які вперше розкривали багато деталей замовчуваного голоду. Побачили світ численні публікації В. Марочки, Є. Шаталіної та ін., було видруковано декілька збірників документів і матеріалів, у яких дістали відображення і трагічні події того часу на півдні України [18-23, 26]. Подібний висновок стосується також видання документів під редакцією Р. Пиріга «Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали» [18, 22].

Цінність цих документів полягає в тому, що інформація, яка міститься в них, дає уявлення про методику впровадження політичного курсу, якого дотримувалась тодішня влада.

Питання голодомору пов'язують із політичними репресіями. Цьому присвячена праця «Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ». У підготовці її до друку брали участь співробітники СБУ, представники Міжнародного благодійного фонду «Україна-3000», Українського інституту національної пам'яті, Державного комітету архівів України, вчені інститутів НАН України [41]. Книга містить статті науковців, документи, в тому числі фотографії, щоденники, листи, а також матеріали виставки «Розсекречена пам'ять», що експонувалися в регіонах України. Документи, наведені у книзі, свідчать, що основні репресії до 1937 року чинилися, насамперед, проти селян. Така діяльність каральних

органів була пов'язана, в першу чергу, з колективізацією, а також із завданнями «зламу старої державної машини», представниками якої були інтелігенція та «колишні» державні службовці і духовенство.

До цієї групи джерел відноситься Закон України «Про освіту» [39], Державний стандарт повної загальної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету міністрів України [33], в яких проголошено важливість формування громадянської компетентності учнів, активної громадянської позиції, цінності поваги до прав і свобод людини, розвитку критичного мислення.

У 1991 р. з'явилась перша збірка свідчень людей, які пережили голодомор: «33-й: голод: Народна книга-меморіал» упорядники В. Маняк і Л. Коваленко. В ній вміщені нормативно-правові акти, документи та фотокопії з Державних архівів, відомі фотокартки тих часів, які наочно демонструють реальність тогочасної катастрофи [1]. У Вінниці видані кілька збірок документів, присвячені проблемам Голодомору на Поділлі 1920-1940 рр. [19, 20]. До Дня пам'яті жертв голодомору в області впорядковують місце масових поховань, встановлені пам'ятні знаки у вигляді хреста жертвам голодомору. В Україні діє Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Видано низку збірок спогадів свідків Голодомору [111].

Методичний супровід для викладачів надають освітні проєкти Національного музею Голодомору-геноциду (м. Київ), матеріали і документи Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору, Цифровий архів Голодомору Українсько-Канадського дослідно-документального центру, Електронний архів Голодомору: зведений реєстр архівних документів, дослідні проєкти наукових установ України – Інститут історії НАН України та Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України та ін.

У студентському дослідженні велика увага приділяється аналізу шкільних підручників для 10-го класу 1991-2022 рр. видання як джерела отримання знань і формування компетенцій в учнівській молоді, робиться

спроба визначити позиції авторів підручників щодо висвітлення Голодомору 1932-33 років в Україні щодо визначення навчально-виховного потенціалу дослідження голодомору.

Постановка проблеми зумовлена, між іншим, певними суперечностями між потребами методичної науки в об'єктивному осмисленні досвіду, досягнутим рівнем дослідження проблеми і необхідністю прогнозування тенденцій національної системи освіти у розвитку методики викладання історії. Зважаючи на актуальність проблеми, її недостатній рівень дослідження, виникла об'єктивна потреба наукового осмислення і творчого використання здобутків педагогічної думки для поглиблення науково-методичних знань.

1.3 Методологічні основи наукового дослідження

У ході розв'язання поставлених завдань використовувалися емпіричний і теоретичний методи дослідження: педагогічні спостереження, вивчення педагогічного досвіду вчителів, педагогів, які використовують активні моделі навчання, бесіда, вивчення й аналіз філософської, психологічної, педагогічної та методичної літератури; синтез, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних та дослідницьких даних.

Методологія магістерської роботи ґрунтується на загальних принципах логіки й об'єктивності. У її основі лежать антропоцентричний, культурологічний, аксіологічний підходи до аналізу педагогічної реальності; сучасні психолого-педагогічні теорії розвитку особистості, зокрема теорії мотивації, активізації пізнавальної діяльності, розвитку особистості через діяльність і досвід тощо; висновки психолого-педагогічної науки про взаємозв'язок навчання, виховання й розвитку особистості, про закономірності організації пізнавальної діяльності учнів в основній школі; філософські ідеї про обумовленість мети та завдань освіти конкретно-історичними та національними потребами; концепції демократизації,

гуманізації освіти й виховання; методологія сучасної історичної науки, зокрема підходи до висвітлення та інтерпретації історичних подій і явищ; положення Закону України «Про освіту», Концепції розвитку освіти України на період 2015-2025 років про загальні завдання та шляхи розвитку освіти в Україні та освітньо-виховних завдань історії як базової галузі середньої ланки освіти.

Для досягнення визначеної в магістерській роботі мети та розв'язання поставлених задач застосовано комплекс загальнонаукових теоретичних та емпіричних методів, серед яких головне місце належить теоретичним методам (аналіз, синтез, порівняння, моделювання, узагальнення), що сприяли опрацюванню історичної, психолого-педагогічної та методичної літератури задля визначення концептуальних засад дослідження, уточнення сутності та особливостей проблеми.

РОЗДІЛ 2. ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ: ХРОНІКА ЗЛОЧИНУ

2.1. Радянська колективізація і Голодомор 1932-33 рр. в Україні

Минуло 90 років, як в Україні сталася одна з величезних трагедій етнічної історії – Голодомор 1932-1933 рр.

Чому саме Україна? Тому що вона мала найбільше населення ніж усі інші, разом узяті неросійські республіки. Тому що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки Гетьманщини, спільної боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні до 1933 р. були створені і існували розвинена державна організація, хоч і у рамках поліцейських обмежень, національних державних організацій, набула значного розвитку культура, поширилася сфера вживання української мови на пролетаріат та на органи державного управління. Щоб перетворити СРСР у сталінську імперію, потрібно було зламати Україну.

Це Сталін здійснив шляхом організації голодного мору. Причинами голоду, на думку вчених, стали чинники, пов'язані з соціалістичним будівництвом в країні, а саме: примусові державні хлібозаготівлі на селі, колгоспне будівництво і розкуркулення селян. Радянське керівництво, взявши курс на модернізацію промислового потенціалу країни, зіткнулося з проблемою коштів, сировини і робочих рук для розвитку індустрії. Одержати все це можна було від селянства, що становило більшість населення. Нова економічна політика, запроваджена з 1921 р., передбачала встановлення таких економічних відносин між містом і селом, які б створювали сприятливі умови для прискореного розвитку промисловості. Проте бажаних наслідків досягти одразу не вдалося. Провести планову перекачку коштів з аграрного сектора в індустріальний шляхом встановлення занижених цін на сільськогосподарську продукцію правлячі кола не змогли. Пропоновані державні ціни були набагато нижчими від ринкових, а за таких умов селяни просто відмовлялися продавати свій товар. У 1920-х рр. звичайним явищем стали хлібозаготівельні кризи.

Край НЕПу поклатала криза заготівель хліба взимку 1927-1928 рр. З цього часу держава почала вдаватися до практики насильницьких хлібозаготівель. Офіційно їх називали хлібозаготівельним планом, хоча у документах з грифом «таємно» вживали термін «розкладка».

Отже, розкладку було введено повторно, оскільки вона вже мала місце під час громадянської війни. Це означало командно-адміністративне втручання держави у сільськогосподарське виробництво, у справи кожної селянської родини. Так припинила своє існування велика частина найбільш працездатних, продуктивних і найбільш досвідчених господарів, які любили землю і вміли на ній господарювати.

Серед репресивних заходів комуністично-радянської влади, які запроваджували колективну відповідальність за невиконання хлібоздавальних планів, накинутих на українське село, своє місце посіло таке знаряддя покарання цілих колективів, підприємств, населених пунктів та навіть адміністративно-територіальних одиниць як режим «чорної дошки». Разом з тим, колективне покарання мешканців села, сільради, району, працівників колгоспу не виключало індивідуального, що реалізовувалося в переслідуваннях репресивно-каральними органами (НКВД, ДПУ, прокуратура, суд), позасудовому виселенні, позбавленні майна, накладанні індивідуальних штрафів [79, с. 143].

Об'єктом занесення на «чорну дошку» міг бути район у цілому; певні районні установи; у районі – сільради, села, колгоспи, міжколгоспні осередки, артілі, комуни, кутки, одноосібники чи колгоспники певного села або сільради, навіть радгоспи, партійні та комсомольські організації, керівники колгоспів, радгоспів, партійних осередків тощо. Занесення колгоспників не було рівнозначне занесенню колгоспу в цілому – малася на увазі заборгованість, низькі темпи заготівлі продуктів з власного господарства колгоспників, і покаранню підлягали колгоспники як індивідуальні господарі (об'єкти обкладання податками та іншими зобов'язаннями). Створювалися нестерпні умови життя для мешканців українських сіл. Потрапляння на

«чорну дошку» потягло відповідні репресії: конфіскацію всього зерна, їстівних запасів, а під виглядом штрафу за невиконання плану відібрали всю худобу, реманент, навіть хату [88, с. 403]

Офіційним державним актом, що запровадив такий режим, стала постанова РНК УСРР «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах» від 20 листопада 1932 р. та інструкція до неї. Зокрема, інструкція передбачала: «щоб подолати куркульський опір хлібозаготівлям, встановити занесення на «чорну дошку» колгоспів, що злісно саботують здачу (продаж) хліба за державним планом». І далі дослівно переказувався зміст постанови політбюро ЦК КП(б)У, лише з тією різницею, що постанова республіканського компартійного штабу була написана російською, а постанова РНК існувала у двох мовних варіантах, у тому числі українською [49, с. 364-365.]

26 листопада 1932 р. заступник голови РНК УСРР О. Сербиченко надав республіканському партійному штабові узагальнюючу довідку, складену за відомостями з областей щодо «чорнодощечних» колгоспів. У супровідному листі Сербиченко звертав увагу ЦК КП(б)У на місцеві «перегини», до числа яких відніс: надто широке застосування режиму «чорної дошки» (8 районів Вінницької області); спрямування репресій не тільки проти колгоспів, але й сіл та сільрад (АМСРР, Донецька область); надмірні розміри штрафів (до 1000 крб. пересічно на одне господарство у Дніпропетровській області, 382 крб. – у Чернігівській області). Довідка, складена через 6 днів після прийняття постанови, зафіксувала такі відомості щодо кількості репресованих об'єктів: Вінницька область – на «чорну дошку» однією постановою облвиконкому занесено 8 районів (всі села та колгоспи Брацлавського, Липовецького, Любарського, Немирівського, Станіславчинського, Тульчинського, Хмельницького, Чуднівського районів), 39 сіл, 33 колгоспи інших районів; Дніпропетровська область – 85 колгоспів; Донецька область – 4 села та 4 сільради; Чернігівська область – 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібників; АМСРР – 2 колгоспи та 1 село. Київська та Одеська області вчасно не

надіслали відомостей, а тому не фігурували у довідці, хоча, «чорні дошки» там з'явилися ще влітку [55, с. 219].

З осені 1932 р. і взимку 1933 р. діяли так звані харчові блокади кордонів України, що були організовані з використанням внутрішніх військ і міліції. Вони перешкоджали виїзду селян, а значить і поширенню інформації про голод. При цьому був неможливий і продуктовий реверс, тобто приватним особам не дозволялося ввозити без дозволу держави продукти з Росії та Білорусії в Україну. Режим перетворив Україну на своєрідне голодне гетто. Цього не було зроблено із жодною тодішньою республікою СРСР.

Для запобігання втечі селян з колгоспів у міста, а також, щоб прив'язати селян до колгоспів, Сталін запровадив паспортну систему. 27 грудня 1932 р. була видана постанова ЦВК і РНК СРСР про запровадження паспортної системи. У цьому документі фіксувалися основні дані про кожну людину, включаючи її місце проживання. Паспорта видали тільки городянам, так що селянин не міг без особливого дозволу сільради залишити село, а також не міг легально влаштуватися у місті. Одночасно із запровадженням паспортної системи, Україна була оточена по периметру своїх кордонів загороджувальними загонами, щоб перешкодити появі голодних селян в інших республіках [83, с. 138].

З вичерпанням населення у селян останніх прихованих запасів голодування переросло у масовий голодомор по всій Україні. Взимку 1932–1933 рр. багато колгоспників залишилися без посівного матеріалу, населення – без продовольства, худоба – без фуражу. Держава не надала Україні допомоги. Навпаки, вимагали сплати податків з тих, хто вмирав від голоду. А голод охоплював все нові та нові райони.

У лютому-березні 1933 р. голод охопив 738 населених пунктів у 139 районах України. Особливо гостра ситуація склалася у Дніпропетровській, Київській, Донецькій, Вінницькій, Одеській, Харківській областях, а також Автономній Молдавській республіці. Одним словом, голодувала вся Україна. Значно збільшилася смертність населення, особливо серед літніх осіб і дітей.

Доведені до відчаю люди змушені були їсти жаб, собак, котів, щурів, трупи коней, полу, листя й кору дерев, бур'яни. Типовими стали голодна дистрофія, тяжкі шлункові захворювання, спричинені вживанням у їжу нехарчових продуктів, лютував тиф, почастишали випадки канібалізму (людодїства) та трупоїдства, про які чули в сусідніх селах, коли батьки з'їдали власних дітей, знайомих, а то й звичайних перехожих, яких заманювали з вулиці. Лише офіційно за фактом канібалізму 1933 р. в Україні було зареєстровано 2 тис. кримінальних справ. На Вінниччині з січня до середини червня 1933 р. зафіксовано 71 випадок людодїства. Тривожні розмови батьків передавалися дітям. Їх не тільки увечері, а і вдень не пускали гуляти, постійно слідкували за ними. Та вберегти було не легко. Діти зникали без сліду. Людей вмирало дуже багато, шукати їх часто не було кому. Села обезлюділи. Свідчення про продовольчі ускладнення та голод фіксувалися органами ДПУ України та передавалися до ЦК КП(б), а також до Москви – до ОДПУ, ЦК ВКП(б), РНК СРСР. Незважаючи на це, хлібозаготівлі тривали. Репресії посилювалися [20, с. 339-340].

8 лютого 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про випадки голодування в селі та дрібних містах», яке було підписане С. Косіором та надіслане в ЦК ВКП(б), в якому йшлося: «через існуючі випадки голодування в окремих дрібних містах та окремих родинах колгоспників – запропонувати обласним комітетам не залишати жодного з таких випадків без вживання термінових заходів з локалізації, звернувши при цьому особливу увагу на перевірку того, чи немає в тому або іншому випадку спекуляції чи провокації». Для цього областям було запропоновано вживати заходів з виявлення продовольчих ресурсів всередині колгоспів, районів, міст та областей, і протягом семи днів представити В. Чубарю дані про знайдені внутрішні ресурси, та про ту додаткову допомогу, котру необхідно надати у централізованому порядку. 15 березня 1933 р. секретар ЦК КП(б)У С. Косіор повідомляв: «Днів через 7-8 у південних районах Степу починається сівба. В теперішньому часі поряд з повідомленнями про хід підготовки до сівби з усіх

областей надходять повідомлення про важке продовольче становище та з проханнями про допомогу». У свідченнях, що надходили з різних джерел, мова йшла про те, що особливо важке становище навесні 1933 р. склалося в Дніпропетровській області. 60 % свідчень про кількість голодуючих та більше 70 % зареєстрованих випадків припадали на Дніпропетровську область. З 49 районів 21 район вважається особливо важким. На другому місці за кількістю повідомлень про голодування знаходиться Київська область. Тут особливо важкими вважається 31 район з 42. У Вінницькій області особливо важких 17 районів, в Донецькій – 11, в Одеській – 14, Харківській – 9 районів [56, с. 285].

Навесні 1933 р. живі вже не мали сил ховати померлих. На допомогу поховальним командам відряджали військові підрозділи. У деяких населених пунктах на сільських радах вивішувалися чорні прапори – це означало, що всі мешканці померли. У врожайному 1933 р. під час косовиці хлібів знаходили в посівах мерців. Ці люди, гнані голодом, добиралися до поля, м'яли колоски, їли зерно молочної стиглості і тут же помирили. Пухлі від голоду люди, не шкодуючи себе, працювали до безтями, багато навіть ночувало у степу. А в цей час на сусідніх залізничних станціях, в елеваторах під охороною міліції зберігалися тисячі пудів хліба. Для вільного продажу в Одесі щодня виділялося 70 т хліба, тоді як для завантаження пароплавів, що прямували за кордон, на елеватор завозилося в листопаді 1933 р. по 6 тис. т. зерна на добу [88, с. 401].

Наприкінці квітня 1933 р. у Вінницькому районі нараховувалось 7258 осіб, які потребували термінової продовольчої допомоги (1115 опухлих осіб, багато з яких вже не піднімалися), в той час як з району було вилучено 398025 пудів зерна. Голодували та вмирали з голоду та хвороб сотні тисяч селян – колгоспників та одноосібників – і у всіх інших областях України. Першими вмирали з голоду чоловіки. Потім діти. А пізніше – жінки.

Керівництво республіки нічого не протиставило диктату московського центру на чолі зі Сталіним, здійснювало політику, яка коштувала українському народові численних жертв.

2.2. Діти під час голоду 1932-33 років в Україні

Вивчення Голодомору 1932-1933 років в Україні є складною темою і потребує осмислення його причин, перебігу та, особливо, наслідків, які полягають не лише у фізичному нищенні мільйонів людей, але й у руйнуванні засад людського буття, традицій, ментальності, духовності нації. В умовах тоталітарного режиму тема голодомору фальсифікувалася і була забороненою. З цих причин ще більше поглиблювалися асимілятивні процеси в середовищі українського суспільства, яке мало викривлене уявлення про трагедію свого народу, аналогів якій не знає світова історія. Натомість посилено пропагувалися щасливі зміни у добробуті українців за роки радянської влади. Лише наприкінці 80-х років XX ст. почала поступово руйнуватися стіна замовчування теми штучного голоду в Україні у 1932-1933 роках. Розкриття проблеми мало найбільше значення для зростання національної свідомості, відродження культури.

У законі України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» від 30 листопада 2006 р. зазначено, що, «усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства; засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності; співчуваючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору...» [39], Україна високо цінує підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Світова спільнота ще й досі недостатньо поінформована про трагедію величезного масштабу – нищення владою Кремля мирних людей, переважно старих і дітей, нещадним голодом, від якого мученицькою смертю загинули мільйони.

Найбільш вразливими до голоду завжди є діти – ті, хто завтра мали б стати продуктивним населенням і основою економічної могутності країни. Аби позбавити селян можливості дістати щось для харчування, їм не дозволялося також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати в Росію. На кордоні з нею, як і з Білоруссю, а тим більше з Румунією та Польщею, стояли загороджувальні заони, які розстрілювали втікачів з України [81].

Голодомор винищив або покалічив ціле покоління дітей в Україні. Згубність такого явища неможливо переоцінити. Діти виявилися найменш захищеною і найбільш враженою категорією населення. За переписом 1926 року діти віком до 14 років становили 36 % сільського населення, тобто, більше його третини. Селянські сім'ї в Україні були багатодітними: у кожній сім'ї народжувалося від двох до десяти і навіть більше дітей.

Згубність такого явища неможливо переоцінити. Доля дітей у цій величезній катастрофі найбільше приголомшує розум і не може бути виправдана з будь-якого погляду. Що ж до майбутнього країни, то чисельне зменшення цілої генерації призвело до наслідків, котрі відчуються і досі.

Голод вбив у свідомість дітей, що пережили це лихоліття, страх, пасивність, а пізніше, в дорослому віці – політичну апатію. Голод перервав тяглість поколінь у розвитку української національної еліти. Війну проти дітей більшовики виправдовували «історичною потребою», і відсутність «буржуазної сентиментальності» у виконанні рішень партії стала засобом перевірки якостей справжнього комуніста.

Переслідування дітей за дії їхніх батьків стало вже традицією нового режиму. У 1930-х роках дітей та їхніх матерів повсюдно засуджували як так званих «ЧСИР» («член семьи изменника Родины») – обвинувачення, яке неможливо було спростувати [51, с.108].

Державна політика була спрямована на конфлікт поколінь. Дії бригад активістів стосовно до старших, хворих, яких викидали з житла на сніг, забирали посівне насіння з мішечків за образами, коли розбирали храми і

насміхалися над вірою батьків, таки поступово досягала мети. Діти ціле життя каралися через тавро батьків «ворог народу», батьки боялись відвертості з дітьми-атеїстами, комсомольцями, але це вже сталося пізніше, було наслідком трагедії 1920-30-х років.

Владні структури провокували конфлікти поколінь, фізичне й моральне нищення односельців, членів родин. Усупереч розрахункам влади частина селян рятувалася завдяки моральній стійкості, взаємодопомозі. Збереглися приклади, як не тільки батьки, а й діти дбали про родину: несли зі школи чи дитячих ясел шматочок хліба, пастушки – молока, як лікували опухлих. «Уходники», як називали категорію утікачів з голодуючих сіл до промислових міст або в Північні райони Росії, там працюючи, намагалися допомагати родині харчовими продуктами, які часто-густо не доходили до адресата або ж їх забирали на очах помираючих [62, с. 82].

Дослідник І. Шульга, вивчивши архівні матеріали стверджує, що вище керівництво області уже в березні 1932 р. було проінформоване про голодних і пухлих, в першу чергу серед дітей. В окремих школах Поділля відвідування учнів зменшилося до 50-70 %. Як повідомляла обласна прокуратура, причиною такого становища була відсутність продуктів харчування як вдома, так і в школі. Траплялися випадки, коли діти помирали прямо в школі на уроках.

Наркомат освіти УСРР з тривогою відзначав, що дитячі інтернати в районах, що не виконали план хлібозаготівель, знято з постачання хлібом та продуктами для гарячих сніданків. Це утворило катастрофічний стан з постачанням, особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ були вимушені тікати. Збільшувалася безпритульність. А що може бути страшніше, ніж діти-жебраки. Тисячі дітей-сиріт бродили по одинці і табунцями по селах. Дехто вмирав на дорозі, інші добиралися до міст, залізничних станцій, жебракували. Голодні діти будь-якими методами, навіть крадіжкою з льохів, городів, полів намагалися добути собі їжу. У селі дехто вдавався до самосуду над підлітками. У самосудах

нерідко брали участь представники сільського активу. Траплялися випадки, коли за крадіжку діти потрапляли до в'язниці. Наприклад, у Могилів-Подільській в'язниці перебувало 639 в'язнів, серед них 24 дитини, неповнолітні утримувалися на загальних умовах з дорослими [20, с. 48].

В деяких районах та селах Вінниччини в березні 1933 р. з'явилося багато безпритульних дітей. Лише у селі Сальнику їх було 20, Човновницях – 10, Довгайлівці – 11, а всього у Плисківському районі налічувалося, за даними на 30 липня 1933 р., 459 дітей, які втратили батьків. За офіційними даними, міліція підбрала за перші дні травня у Вінниці 20 підкинутих немовлят. На залізничних вокзалах бродили виснажені, брудні діти, просили в подорожніх їсти. У Вінниці, Жмеринці, Козятині щоденно підбирали десятки дитячих трупів. Зокрема, на початку червня 1933 р. на станції Козятин знайдено 15 померлих дітей. Як встановлено лікарями, смерть наступила від голоду. На тій же станції Козятин міліція затримала у червні 307, а у липні – 1340 голодних безпритульних дітей. Таке ж становище склалося у Жмеринці, Вапнярці та інших великих і малих станціях. Найбільше дітей потрапляло в Козятин з Уманського, Жашківського, Буцького районів теперішньої Вінницької та Черкаської областей [19, с. 150-151].

Не в кращому становищі знаходилися лікарні, дитячі профілактичні заклади. Наприклад, Вінницький будинок немовлят, розрахований на 30 місць, у середині квітня 1933 р. прийняв 95 дітей, або у 3,5 рази більше. Через те, що приміщення було дуже тісним, здорові і хворі діти знаходилися разом, а тому смертність відбувалася щоденно.

В Іллінецькому, Немирівському, Вороновицькому та інших районах в січні налічувалося 109, березні – 217, квітні – 542, червні – 1196 круглих сиріт. У 28 районах Вінницької області на обліку відділів охорони здоров'я знаходилося на 1 червня 1933 р. 3939 бездоглядних дітей дошкільного віку. Їх розподіляли між дитячими будинками, тимчасовими притулками, сільськими дитячими садками. Але і там умови для лікування і оздоровлення виснажених голодом дітей були вкрай незадовільні. Дітям видавали 30–40 грамів хліба на

добу. Через брак харчів у дитячих будинках, особливо там, де утримувалось багато немовлят, смертність була неймовірно високою. Так в Немирівській дитячій колонії за 2,5 місяці померло 162 дитини, що складає 25 % від загальної кількості. Загальний стан дітей був незадовільний, серед них переважна більшість хворіла на авітаміноз [19, с. 156]. Смертність була дуже високою.

Навесні і влітку 1933 р. селами і містами Поділля блукали десятки тисяч безпритульних дітей. 2570 малюків віком до 5 років передано в інтернати. Нажаль, не всюди до цієї важливої справи поставилися належно. Наприклад, у гайсинському районі було прийнято на індивідуальне патрунування 480 дітей. Умови їх життя були тяжкими. Діти були голодні, завошивлені, роздягнені. А в патронаті Гніванського бурякорадгоспу діти зовсім не мали догляду, тому вешталися по селах, займалися дрібними крадіжками, жебракували [20, с. 109].

У 1933 р. склалися неймовірно тяжкі умови для навчання студентів вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. За півтора місяці до завершення навчального року технікуми і робітничі факультети залишила багата кількість студентів. Основна причина відсіву – вкрай погано налагоджене харчування. Юнакам і дівчатам встановили пайок – 400 грамів хліба на день, але і той видавався з великими перебоями. Бували випадки, коли на студентів нападали голодні люди, відбираючи мізерні пайки.

У пам'яті очевидців збереглися спогади, як бабусі й матері відмовлялися від їжі, заощаджуючи дітям, як матері підкидали своїх голодних немовлят міським мешканцям: «розгублювали свої кровинки, де тільки надіялися, що хтось підбере, хтось пригріє, аби тільки вижила дитина». Старших дітей навмисне посиляли до міста, щоби вони там прохарчувалися, однак міліція їх ловила, відводила в райВНО, а звідти додому [1, с. 155, 188, 428].

Не цілком піддавалась руйнуванню і традиційна сусідська допомога (є приклади, як підгодовували дітей, ділилися молоком, давали притулок тим, у

кого конфіскували житло). Є факти, коли виснажених дітей і сиріт брали до себе сільські вчителі [76, с. 123-124; 1, с. 62-63, 88, 91, 95-97, 104, 111, 542].

Про моральну стійкість українських селян та їх дітей свідчать заходи щодо запобігання самогубствам і людоїдству. І все ж – усі ці факти ставали винятками, сталінський терор над українським селянством спричинився до нечуваного: руйнувалися не тільки громадські, сусідські зв'язки, а розпадалася родинна й сімейна спільнота.

З огляду на обставини діти того часу були позбавлені дитинства. З боку держави опікування голодуючими дітьми було дуже слабе. Є згадки про те, що голодних дітей збирали «у майдан» і в хаті розкуркуленого селянина «підгодовували якоюсь юшкою» [76, с. 187], в окремих сільських школах дітям варили якусь страву, хоча були випадки смерті за партою. Чи це харчування було регулярним, ким і за які кошти велось, того не вдалося простежити. Найімовірніше, це відбувалося на місцевому рівні, з ініціативи окремих приватних осіб, адже відомо, що діти й старі люди стали найчисельнішою групою жертв Голодомору 1932-33 рр. Не в силах дивитися на те, як згасає дитина, батьки везли її до найближчого міста і там залишали – в установах, лікарнях, на вокзалах, просто на вулиці [49, с. 211-215].

Іноді дітей передавали у притулки, аби приховати їхню вражаючу смертність, тому що й там вони були полишені на повільне голодне вимирання. За спогадами колишнього сироти М. Гона, єврея за походженням, восени 1933 р. до колгоспного патронату с. Котюжани Вінницької обл. було прийнято понад 100 сиріт [27, с. 21]. Нам невідомо, чиїми заходами була здійснена ця акція. Далі автор пише, що від 1936 року в патронат (тоді вже державний дитячий будинок) привозили дітей, чиї батьки потрапили до списку «ворогів народу». З'ясувалося, що жодна дитина не була тут записана під справжнім своїм прізвищем: прізвища вигадували, аби діти не знали своїх батьків. Уцілілі діти-сироти, колишні вихованці Котюжанського дитбудинку, донині живуть під чужими прізвищами [27, с. 22].

Діти жили на межі людського існування, і багато з них померло. Як і стосовно дорослих, неможливо сказати точно, скільки дітей стали жертвами депортацій, а скільки – голоду, але існують докази того, що голод був страшнішим лихом. Отож, у 1932 р. становище дітей українських селян було вкрай жахливим. Описуються випадки, коли безпритульні, маленькі діти навмисно обкрадали людей [29], групувалися у зграї, плакали на вулиці від голоду і просили їсти [52].

Навіть серед дітей були випадки канібалізму [110, с. 14, 81]. Безвихідність становища спонукало до злочинів, поширеним явищем стали дрібні крадіжки. Ті, що пережили голод, це пояснюють однозначно: «Село не знало крадіжок до колгоспів», вони почалися саме з «тих колосків», а потім настільки узвичаїлись, що з'явився навіть окремий термін «несуни». І саме з тих часів почало формуватися нетрадиційне ставлення до власності. Афішоване гасло про державну і колгоспну власність як всенародне добро новими поколіннями сприйнялось як «речі нічийї», а тому за радянською мораллю їх незаконне привласнення переставало вважатися крадіжкою і злочином. Сьогодні повсякчас чуємо таке народне трактування: крадіжка – якщо в когось з хати, якщо це людське [1, с. 124].

У 1933 р. про це не думали, голод доводив до відчаю, а тому предметом селянських крадіжок були зелена цибуля чи часник із грядки, посаджена картопля або горох, навіть страва з печі, викликані боротьбою за виживання, а то й порушеною психікою голодних. Зрідка згадують потерпілі, що «красти боялися, просити стидалися, робити ще не могли» [1, с. 158].

Злочин, як і вчинений самосуд над злодієм, навіть якщо це були 6-7-річні діти, нікого не обурював, державним органам він був на руку. Уряд намагався ретельно затерти сліди своїх злочинів: не велося ніякої документації і в архівах місцевих органів НКВС ніколи ніяких слідів правопорушень не залишалося [94, с. 169]. Події усіляко засекречували, при переїзді через Україну в пасажирських поїздах було наказано завішувати вікна [4, с. 49]. Новобранцям було суворо заборонено розповідати про події в українському

селі, листи з дому вони також не отримували, щоби не розголошувати про голод. Не дозволялося лікарям та органам охорони здоров'я реєструвати випадки смерті від голоду, згодом сфальсифіковано було перепис населення 1939 року, пофальшовано статистику дітей, яких записували до школи в 1934-1940 роках, статистику призовників до армії, а також виборців, які голосували на виборах [36, с. 1-2]. Натомість усі заходи селян, спрямовані на порятунок себе і дітей від голодної смерті, влада пильно контролювала, вдаючись до жорстоких, іноді навіть безглузвих вчинків. Щоб перешкодити селянам переробляти для спожиття приховані чи десь набуті мізерні запаси зерна, на місцях було організовано «рішучу боротьбу з ручними хатніми жорнами». [94, с. 68].

Багато тих, хто пережив голод, за їхніми словами, вижили тільки тому, що вони, як маленькі діти, ходили з протягнутою рукою. Діти старшого віку разом з дорослими шукали бодай якусь їжу. Багатьох дітей врятувала праця в полі нарівні з повнолітніми, за що отримували плохеньке харчування. Після голоду батьки розшукували своїх дітей, існували спеціальні брошури, де записувались прикмети дітей. У більшості дітей, котрі вирости в дитбудинках, немає ніяких відомостей про долю їхніх батьків.

Нелегким було життя дітей і в дитбудинку, адже діти вмирали і тут від недоїдання. Ізолятори в дитбудинках були переповнені хворими дітьми. Більшість дитбудинків була в жахливому стані: без опалення зимою, по четверо дітей на односпальному ліжку, діти без одягу і взуття, роздягнуті сидять в спальнях, не завжди ходять в школу. Багато дітей не мали ні сил, ні одягу, щоб відвідувати школу. Якщо ходили до школи, то хіба заради баланди чи каші, що для них готували.

Окремо необхідно сказати про сільських учителів тих років. Емігрант до США, колишній учитель, згадував, що «... виконуючи постанову партії й уряду про ліквідацію куркуля як класу, кожному вчителеві доручалось разом з місцевими активістами заарештовувати куркулів з родиною і відправляти на станцію для вивозу. Очевидно, учителі виявилися ненадійними помічниками,

хоча були поодинокі факти їхньої співпраці з місцевою владою, участі у вилученні в селян збіжжя. Більше є свідчень про заходи вчителів у порятунку школярів, в організовуванні ними харчування у школі, підготовуванні дітей у себе дома. Є згадки про те, як директор школи врятував сім'ю від висилки на Сибір [1, с. 82, 154, 293, 543]. У переважній більшості сільські вчителі були справжніми подвижниками, стоїчно несли свій важкий хрест часто без квартири, без пайка, з мізерною платнею. Восени 1932 р. вчителі вже голодували так само, як селяни [1, с. 399, 428-429].

Рятуючи дітей від голодної смерті, окремі батьки будь-якою ціною везли їх до міста і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях. «Хто не мав іншого рятунку, – згадує Р. Дзюбіна, яка під час Голодомору проживала на Київщині, – виходили до поїзда і під час руху закидали своїх дітей до вантажних вагонів, надіючись на те, що їх десь хтось зніме і таким чином дитина виживе». Лише у Вінниці, згідно з офіційними даними, міліція підбрала за перші дні травня 1933 р. 20 підкинутих немовлят. За той самий час в інших дев'яти населених пунктах знайдено ще 304 [36, с. 51]. А скільки їх було загалом по Україні?!

Тисячі дітей-сиріт, як свідчать документи, бродили поодинокі та групами по селах, дехто помирав на дорозі, інші добиралися до міст, залізничних станцій, просили милостиню, вчиняли дрібні крадіжки.

Загалом у 1932-1933 рр. в Україні загинуло від 7 до 10 млн. осіб. Особливо болісно лихо відобразилося на дітях: у багатьох селах після голоду закривалися школи – їх більше нікому було відвідувати. Тим самим підривалася етнічна основа становлення української нації – село, знищувався прошарок, від якого залежали процвітання суспільства, здатність його до розвитку.

Сиротами залишилися також діти засуджених по «закону про п'ять колосків». У той час, коли їхні батьки відбували суворі покарання за декілька зрізаних на колгоспному полі колосків чи за сто-двісті грамів дерті для свиней, діти розходилися у пошуках шматка хліба хто куди і часто вже не

знаходили рідних, так і залишаючись на все життя сиротами при живих батьках.

Діти вмирали від голоду, хвороб, ставали жертвами канібалів. Найчастіше до людодства вдавалися жінки, що втрачали розум від неможливості прогодувати своїх дітей. Жертвами, як правило, ставали найменші і найслабші діти у власній сім'ї або викрадені діти сусідів, що безсилі були себе захистити. Часто такі божевільні полювали на дітей-сиріт, що у пошуках їжі блукали довкола людського житла; інколи голодними людьми викопувалися трупи померлих і використовувалися в їжу (труподство). Але найбільш жахливим було полювання на людей, коли зграї бандитів «заготовляли» людське м'ясо і наживалися на цьому. По Україні рівень дитячої смертності становив близько 40 % від загальної кількості жертв. Цей відсоток підтверджують Р. Конквест, М. Максудов, С. Кульчицький. Причому, ця цифра буде ще більшою, якщо врахувати ненароджених, що померли разом з матерями.

За свідченням очевидців, у першу чергу помирали малі хлопчики та хлопчики 11-16 років (підліткового віку). Якщо всього хлопчиків померло близько 60 %, то 11-16-річних з них – 82 %. Смертність серед дівчат була на 20-30 % нижчою. Мабуть, це пояснюється давно відомим фізіологічним явищем більшої витривалості та живучості жіночого організму порівняно з чоловічим, оскільки жінка генетичне покликана продовжувати свій рід. Більш стійка до різного роду випробувань, вона краще адаптується в екстремальних ситуаціях.

Дещо менше померло дітей від 0 до 5 років. Але тут, ми вважаємо, слід врахувати те, що на початку 30-х років XX ст. в українському селі стало народжуватись менше дітей, що було пов'язано з розкуркуленням, насильницькою колективізацією, загальною нестабільністю в суспільстві, також тим, що в роки голодомору зовсім не вівся облік ненароджених дітей та дітей віком до одного року.

Трагедію українського села Й. Сталін та його оточення сприймали як чергову перемогу комуністичної ідеї. Так, один із соратників «вождя народів» М. Хатаєвич, обраний наприкінці 1932 р. членом політбюро, другим секретарем ЦК КП(б)У, з гордістю заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну» [64, с. 53-62].

Жорстоко і назавжди було розірвано тяжіння поколінного досвіду. Втратилися давні господарські культурні орієнтації, що призвело і до втрати культурного спадкоємництва. Радянська система, убиваючи в українському селянинові свідомого вольового господаря своєї землі, через дітей, що вижили, планово виховала покоління людей безініціативних, бездумних, яких задовольняє рабське животіння. Криза і терор над українським етносом породили кризу людини, власника, господаря.

За найкоротший термін знищено три покоління українців, а виховання нових великою мірою здійснювалося тими, хто в 1920-30 роках був дітьми. Драматизм цієї ситуації стає очевидним у сьогоdnішній роботі з респондентами, очевидцями Голодомору 1930-х рр. Відчувається, що ті підлітки і діти, які вижили й нині оцінюють трагедію, слабо орієнтуються у минулому свого роду, свого села, що в їхній інформації видається дещо з бажаного за дійсне. В окремих оцінках відчувається мислення крізь призму повоєнного часу, в який проходило особисте становлення цих людей, яким «втовкмачили» переваги соціалістичного способу життя.

Одним із соціальних наслідків колективізації, голодомору 1932-1933 рр., політичних репресій та депортацій населення стала масова дитяча безпритульність. За соціальним складом переважну більшість безпритульних на початку 1930-х років складали селянські діти (за підрахунками Р. Конквеста – 75 %). Взимку 1932-1933 рр. дитяча безпритульність і смертність набули таких масштабів, що не рахуватися з цим стало вже не можливим. Відповідно

до постанови КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» (травень 1933 р.) при РНК УРСР було утворено Всеукраїнську, а при обласних виконавчих комітетах – місцеві надзвичайні комісії боротьби з безпритульністю та жебрацтвом, створенні сільські дитячі приймальники, організовані харчові пункти при школах, створювалися трудові загони з підлітків тощо.

Кількість вилучених дітей з вулиці тільки за травень-липень 1933 року становила 158 тис. Безпритульних дітей вилучали з вулиці та розміщувати їх в дитячих будинках, передавали їх на патронат тощо. Але, в діяльності органів по боротьбі з дитячою безпритульністю все більше стали проявлятися не тільки адміністративні дії, а навіть і силові: ізоляція голодних районів, примусовий патронат дітей на селі тощо.

Аналіз документів свідчить, що значну допомогу безпритульним дітям в досліджуваній період надавали громадські об'єднання та організації. Найбільш ефективною та результативною була діяльність добровільних товариств «Друзів дітей» та Українського Червоного Хреста. Після ліквідації ЦКДД (1932 р.) товариство поступово стає підрозділом Наркомату освіти, займаючись, головним чином, питаннями сприяння впровадженню загального обов'язкового навчання та комуністичному вихованню дітей та молоді. Роль «Друзів дітей» занепадає настільки, що в 1936 році це товариство припиняє свою діяльність.

Виходячи зі сказаного вище, як підсумок, можна стверджувати, що дитяча безпритульність та злочинність у 1930-х роках в Україні була прямим наслідком голодомору, його породженням. Десятки тисяч селянських дітей займалися жебрацтвом, дрібними крадіжками, згуртовувались у злочинні зграї. Безпритульні діти збиралися на великих залізничних станціях. 20-25 % таких дітей попадали в дитячі колонії, близько 5 % криміналізувалися і ставали злочинцями.

2.3. Наслідки голодного геноциду для сучасного покоління українців

Голодомор став найбільшою трагедією за всю історію українського народу. За масштабом, жорстокістю, цинізмом і організованістю з боку влади та наслідками для майбутніх поколінь він не має аналогів в історії людства. Демографічна катастрофа посіяла в душах мільйонів людей фізіологічне почуття страху, необоротно вплинула на генофонд нації.

Найбільшу проблему представляє обрахунок демографічних втрат України від Голодомору 1932-33 рр. Можна зустріти різні цифри як в науковій літературі, так і в публіцистиці. Насправді ці розрахунки вже зроблені, і є частиною сучасного історичного наративу. Вони базуються на працях науковців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України і вже представлені на багатьох ресурсах [114]. «Втрати через надсмертність, тобто через перевищення смертності її природного рівня, в Україні внаслідок голоду у 1932-1934 рр. становлять 3,9 млн осіб... Щодо втрат ненародженими, то у 1932-1934 рр. Україна через Голодомор недорахувалась 600 тис. немовлят», – стверджують спеціалісти Інституту [114]. «Для розрахунку втрат було використано метод демографічної реконструкції: відновлення демографічної динаміки України на основі узгодження чисельності населення та основних демографічних параметрів за період між переписами 1926 і 1939 років. Це було проведено на основі збору, ретельного аналізу та корекції архівної демографічної статистики за кожен рік міжпереписного періоду. Результати цієї роботи дали змогу вперше за новою методологією здійснити науково обґрунтовану оцінку людських втрат в Україні внаслідок Голодомору 1932-1933 рр., що базується на детальних статистичних даних та сучасних методах демостатистичного аналізу» [114], – зазначають вони.

Розрахунки істориків не можуть дати подібного точного результату, оскільки спираються на свідчення про смертність серед населення у 1932-

1933 рр., які є вибірковими. Тобто методів історичного дослідження недостатньо для визначення втрат від Голодомору 1932-1933 рр., а міждисплінарний підхід, коли демографи роблять підрахунки, а історики аналізують їх результати, є більш продуктивним. Чи є перебільшення втрат від Голодомору фальсифікацією? Історія Голодомору – це травматична пам'ять. Українці, котрі опинились в епіцентрі трагедії і стали свідками та жертвами цього злочину, не могли сказати, скільки людей померло, бо вся територія України, охоплена голодом, справляла таке гнітюче, жахливе враження. Навіть серед цілком «благополучної» за підрахунками статистиків місцевості, траплялись населенні пункти, в яких надсмертність була надзвичайно високою. У розпал голоду в Україні помирало 28 тис. осіб на день, це жахлива цифра, але знов таки, ця цифра середня. Проте не варто перебільшувати її, доречно розказати учням, чому підрахунки жертв Голодомору різняться, про різні методики їх обчислення, звернутись до питання демографічних втрат сучасної України, в тому числі – внаслідок активної міграції молоді за кордон. Щоб розглянути і показати на уроці «географію» Голодомору доречно залучати мапи Електронного атласу Голодомору, що розробляється Гарвардським університетом в рамках проекту «МАРА: Digital Atlas of Ukraine», у створенні якого взяли участь спеціалісти Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи та Український науковий інститут Гарвардського університету (Додаток Г). Вони візуально показують втрати від Голодомору в регіональному вимірі, мають гарну якість виконання, зрозумілі для учнів середнього та старшого шкільного віку. Важливим поняттям під час вивчення Голодомору є «геноцид». Відповідно, у статті 1 Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» зазначається, що Голодомор є геноцидом Українського народу.

Першим, хто сформулював поняття «геноцид» в юриспруденції був американський вчений польського походження, юрист, Рафаїл Лемкін. До цього поняття він вперше звернувся ще в 30-х роках ХХ ст., розглядаючи з юридичної точки зору геноцид вірмен, вчинений Туреччиною в 1914 році.

Досліджуючи цей злочин заради того, щоб подібні речі не траплялися в майбутньому, він замислюється над тим, як за допомогою правових норм запобігти подібним злочинам. Для того, щоб увести поняття такого тяжкого масштабного злочину в міжнародне право, він описав його характерні риси [59]. Саме доробок Лемкіна став основою Конвенції про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р., ратифікованою УРСР 22 липня 1954 р.

Використання документальних матеріалів, фотоматеріалів було б доречно як під час освітнього процесу, так і виховних заходів, для розвитку медіаграмотності, доброчесного ставлення до історичних фактів та розвитку критичного мислення. Розгляд цієї теми в ключі права сприятиме формування громадянської компетентності учнів.

У 1988 р. доктор Дж. Мейс, директор Комісії по голоду в Україні, звітував перед Конгресом США: «Сталін та його оточення скоїли злочин геноциду проти українського народу у 1932-1933 рр.». 25 січня 2006 р. Парламентська асамблея Ради Європи прийняла Резолюцію 1481, яка засуджує дії радянської влади та злочини тоталітарного комуністичного режиму як масове порушення прав людини.

Згідно з Указом Президента України, починаючи з 2000 р. у четверту суботу листопада в нашій державі щорічно відзначається День пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій.

Вперше на державному рівні Голодомор 1932-1933 рр. було визнано геноцидом Українського народу 14 травня 2003 р. Постановою Верховної Ради України для вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр.

28 листопада 2006 р. Законом України «Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні» Голодомор 1932-1933 рр. було визнано Верховною Радою геноцидом відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Цей закон підписав Президент України В. Ющенко [39].

Визнання Голодомору геноцидом українського народу подекуди в світі розпочалося ще до того, як у самій Україні в 2006 році був ухвалений відповідний закон. Першою державою в 1993-му стала Естонія. Станом на сьогодні, крім України та вже згаданої Естонії, Голодомор в Україні 1932–1933 років геноцидом визнали Сполучені Штати Америки, Канада, Австралія, Латвія, Литва, Польща, Угорщина, Грузія, Португалія, Еквадор, Колумбія, Мексика, Парагвай, Перу, Ватикан, як ми бачимо і сьогодні, більшість із цих країн підтримують Україну у її безперечному праві на захист від зовнішніх загроз.

23 жовтня 2008 р. Європейський Парламент також ухвалив Резолюцію з нагоди вшанування пам'яті жертв голодомору, визнаючи його як злочин проти людства (Резолюція щодо відзначення Голодомору – штучного голоду в Україні 1932-1933 рр.).

В часи, коли Україна переживає новий геноцид, розуміння її історії на міжнародному рівні є надзвичайно важливим. Адже незасуджені свого часу світовою спільнотою злочини комуністичного режиму спровокували нові зlodіяння. Відтак сьогоднішня путінська росія є яскравою ілюстрацією того факту, що непокаране зло має здатність повторюватися.

В цьому році Україна вшановує 90-і роковини Голодомору 1932-33 рр. На протязі листопада 2022 року регіональні представники Українського інституту національної пам'яті проводили тематичні заходи у територіальних громадах, закладах середньої та вищої освіти.

Прогнозуючи шляхи розвитку запропонованої нами теми дослідження, відзначимо, що вона є однією з найважчих у комплексі наукових і соціально-демографічних проблем, породжених голодомором 1931-1933 рр. В живих залишається все менше свідків подій: старші люди помирають, а молодші в ті часи були зовсім малими дітьми, їхні свідчення часто розпливчасті та не зовсім точні. Проте пошукову роботу слід продовжувати, щоб зробити зрозумілою і повчальною для нащадків цю білу пляму української історії, аби подібні явища більше не змогли повторитися.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

3.1. Психолого-педагогічний аспект при опрацюванні теми Голодомору

Освітняни часто ставлять питання, пов'язані з доцільністю ознайомлення учнів початкової з відомостями про Голодомор.

На думку психолога О. Вінницької сама інформація не несе дитині жодної шкоди, все залежить від того, як її інтерпретуватимуть батьки та вчителі, чи відповідатимуть формулювання віковим особливостям здобувачів освіти. Науковець переконана, що починати говорити з дитиною про Голодомор можна змалку, але без зайвої деталізації та агресивних коментарів, на рівні довірливої розмови. Не можна уникати жодної теми, яка стосується нашої держави. Правду говорити необхідно, але не фіксувати дитину на трагедії, а навпаки – через трагедію дати надію, навчити співпереживанню. Наприклад, після розмови можна запропонувати зробити власноруч подарунок своїм ровесникам із тих часів, щоб їх утішити (це може бути малюнок, саморобка, випічка), а потім запропонувати подарувати комусь, хто, на їхню думку, зараз потребує підтримки. Це допоможе дитині виробити власну позитивну стратегію в житті» [11, с. 114-115].

При опрацюванні теми Голодомору у структуру інформаційної навчально-пізнавальної діяльності учнів початкової школи покладено три основні компоненти:

- мотиваційний, який забезпечить вироблення стійкого позитивного зацікавлення суб'єктів навчання явищами природи, розвиток допитливості, бачення перспективи наслідків опрацювання теми.

Це внутрішній чинник, який спонукає учнів до саморозвитку, до навчання не заради оцінки та вищого балу в атестаті, а заради засвоєння знань і використання їх ще під час навчання у школі. Тут домінують внутрішні

парадигми: знати і уміти більше, брати участь у конкурсах, змаганнях та критично оцінювати власні знання.

- змістовий компонент має дві підсистеми: перша підсистема складає знання, уміння і навички, на яких ґрунтуються спонукальні потреби учнів при вивченні теми явищ, процесів, пов'язаних з темою Голодомору, а другу – складають власне нові знання та способи дій, які викликані певними досягненнями поза школою і є об'єктом засвоєння;
- процесуальний компонент визначає способи діяльності, безпосередні дії та операції, за допомогою яких здійснюється освітній процес.

Тому підґрунтям для будь-якої освітньої діяльності слугує мотив. У перекладі з латинської мови «мотив» означає присутність спонукальної причини або привід до дій. Разом з тим мотив навчання визначає внутрішню спонукальну силу, яка забезпечує рух особистості до поетапної пізнавальної діяльності, при якій активізується розумова активність [11, с. 216].

При опрацюванні окресленої теми визначено очікувані результатами, а саме:

- *учень/учениця усвідомлює Голодомору як геноцид українського народу;*
- *розуміє й адекватно сприймає його причини, перебіг і наслідки;*
- *висловлює власну думку про предмети, явища, події;*
- *передає зміст почутого (послідовність подій у розповіді, перелік ознак в описі, наведені аргументи в міркуванні);*
- *вибирає інформацію з почутого з певною метою, використовує її для створення власних висловлень за темою ;*
- *сприймає доступні медіатексти;*
- *пояснює свою реакцію на медіаповідомлення (як буде реагувати у відповідь);*
- *створює прості медіапродукти (листівка, SMS-повідомлення, фотоколаж, комікс, книжечка тощо);*

- *обґрунтовує* своє ставлення до почутого, спираючись на набуті знання, власний досвід;
- *висловлює* готовність до вшанування пам'яті жертв Голодомору;
- *виражає* почуття співпереживання та стурбованості долею невинних жертв тоталітарного комуністичного режиму;
- *дотримується* етичних норм спілкування, правил етикету.

Отже, мотиваційний аспект є найбільш вагомим чинником активізації суб'єктів навчання до сприймання і опанування новою інформацією. Завдання учителя полягає в тому, щоб психологічно «переконати» учнів у необхідності вивчення теоретичних основ, практично спрямувати розповідь, повідомлення на базі наведених прикладів, що охоплюють оточуюче середовище. Від фактичного дидактичного матеріалу варто зміст повідомлень перенести до явищ і процесів як глобального, так і мікро масштабу.

3.2 Навчально-методичне забезпечення розкриття теми Голодомору

Вивчення найбільш трагічних сторінок історії українського народу може здійснюватись під час вивчення різних предметів. Безумовно, головну роль мають відігравати уроки історії України та всесвітньої історії.

За навчальною програмою, тему Голодомору в українських школах вивчають у 10 класі. Кількість уроків, присвячених темі Голодомору, залежить від профілю навчання. Якщо у навчальних планах є одна/півтори годин історії на тиждень, то мова про це також ітиме лише в контексті колективізації. Якщо ж дві/три години, то для цієї теми відводять декілька уроків, під час яких вчитель має можливість розкрити і теоретичний матеріал – і про причини Голодомору, і про дії сталінського керівництва щодо українських селян, і про наслідки «розкуркулення», і провести практичне заняття.

Вчителі намагаються подавати матеріал в такій мірі, в якій би не травмувати дитячу психіку. «Тобто, матеріал даємо, але без особливого опису жорстоких картин. Тому що вони, коли виростуть, то матимуть можливість

більш глибоко з цим ознайомитися і поцікавитися», – каже про методику викладання теми Голодомору у Черкаській Спеціалізованій школі № 17 вчитель історії Лариса Коломієць [97].

У 10 класі темі Голодоморів присвячено 4-5 уроків у 2 семестрі (в профільних класах може бути передбачено більшу кількість годин на вивчення цієї теми). Що стосується підручників для 10 класу, то тривалий час практично єдиними залишалися підручники Ф. Турченка, С. Кульчицького, Ю. Лебедевої (2010 р.).

Підручник авторством Ф. Турченка називає сталінську колективізацію розселянням і закріпаченням селянства, що абсолютно відповідає дійсності [101, с. 278]. Стосовно кількості жертв автор пише наступне: *«Дослідження голодомору 1932-1933 рр. в Україні розпочалося наприкінці 80-х років. Автори називають різні цифри померлих від голоду, які істотно різняться – від 3,0 до 4,5 млн. чол. Голодомор, штучно створений сталінським керівництвом, був однією з найжахливіших за останні декілька століть трагедій українського народу»* [101, с. 282].

Матеріал підручника С. Кульчицького та Ю. Лебедевої для 10 класу змістовно повторює дані попередніх авторів, але кількість жертв Голодомору кількісно ближча до сучасних статистичних даних: *«У 1933 р. внаслідок конфіскації всіх продовольчих запасів голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн. селян. Повні демографічні втрати в Україні (без Кубані – одного з шести округів Північно-Кавказького краю, де теж здійснювалася конфіскація всього продовольства) включно з викликаним голодомором зниженням народжуваності, сягнули за 1932-1934 рр. 5 млн. осіб»* [57, с. 60].

Найвдалішими вважаємо підручники О. Струкевича «Історія України» для 10 класу (2018 р.) [99], О. Пометун, Н. Гупана «Історія України» для 10 класу (2018 р.) [84], в яких надається багатий документальний, статистичний, довідковий матеріал, надається деталізація подій, надаються найсучасніші відомості щодо жертв цих трагічних подій.

Цікавим вважаємо колективний посібник: Історія України: Матеріали до підручника для учнів 10-11 класів, розроблений групою львівських науковців та вчителів [42].

Важливим результатом кропіткої роботи науковців та дидактів вважаємо вихід першого в Україні навчального посібника для вчителів історії та громадської освіти «Голодомор 1932-1933 років – геноцид української нації», підготований фахівцями Інституту дослідження Голодомору у 2021 р. [21].

У виданні висвітлюються передумови, обставини та наслідки Голодомору 1932-1933 рр. – геноциду української нації – та масових штучних голодів 1921-1923 рр. і 1946-1947 рр. в широкому історичному контексті української й всесвітньої історії. Посібник містить документи, фотографії, статистику та мапи, що доповнюють історичний наратив.

У шкільних підручниках, методичних посібниках не замовчуються болючі для національної історії факти і події, вони у будь-якому разі використовуються як засіб патріотичного виховання молоді. Позитивним є й те, що підручники використовують дані останніх досліджень. У 2011 році російською мовою було видано працю відомих англійських істориків Роберта Девіса та Стівена Уїткрофта «Роки голоду». У цій праці переконливо показується, що Україна є однією з найбільших жертв 1932-1933 рр. Всю смертність від голоду в СРСР протягом 1932-1933 рр. вони оцінюють від 4,6 до 8,5 млн. осіб, схиляючись до того, що частка жертв в Україні становить від 3,5 до 5 млн. осіб. До речі, із висновками цих вчених погодився і Роберт Конквест, на твори якого часто посилаються в українській історіографії Голодомору.

Зважаючи на результати аналізу стану навчальної і методичної літератури можна констатувати, що автори сучасних підручників історії приділяють значну увагу тему Голодомору, акцентуючи увагу на тому, що це злочин не лише сталінізму, а й комунізму як ідеології, визначають Голодомор як геноцид українського етносу, а не тільки селянства. Звертається увага й на те, що від голоду постраждали всі етнічні території сучасної України.

У сучасних підручниках автори акцентують на болючі для національної історії факти і події, вони у будь-якому разі використовуються як засіб патріотичного виховання молоді.

Тема Голодомору в закладів середньої освіти не вичерпується лише урочними заняттями. Під час роковин голодомору в листопаді у школах проводять виховні години, лінійки, запалювання свічок. Такі заходи якраз і є основним знаряддям популяризації даної теми. Діти беруть участь у наукових конкурсах, готують стінгазети, тематичні стенди. Звичайно на таких заходах голодомор 1932-1933 рр. висвітлюється як злочин не лише сталінізму, а й – комуністичної ідеології, а інколи навіть говорять і про три голодомори, маючи на увазі голод 1921-1923 рр. і голод 1946-1947 рр. Що стосується голоду 1921-1923 рр. то як відомо він мав об'єктивні причини природного (посуха, неврожай) і соціального характеру (громадянська війна).

В Інтернеті, без надмірних зусиль, можна знайти безліч розробок таких заходів, презентацій, які є творчістю українських вчителів історії і, як правило, в них ця подія подається як геноцид українського народу, а в деяких навчальних презентаціях Володимир Ленін постає як «засновник» політики голодомору.

Найбільше уваги подіям 1932-1933 рр. в закладах освіти, як і в інших установах, приділяється з часів президента В. Ющенка, який мав особливе ставлення до цієї теми. Саме в той час у закладах освіти починають активно проводити заходи, присвячені жертвам голодомору, дні Європи та інше. Навіть сам В. Ющенко провів Всеукраїнський урок пам'яті в Харківській спеціалізованій школі № 62 у 2008 р.

Головна мета вивчення проблемних навчальних тем – осмислення трагедій простої людини в час тоталітарних режимів. Важливим є також розвиток критичного мислення учнів, адже це дуже складна контрверсійна тема. Головне в роботі – дати не відповіді, а поставити запитання; не шукати ворогів і винуватців, а займатись осмисленням минулого як відновлення історичної пам'яті, так і пошук власної ідентичності. Під час проведення

уроків вчителям варто пам'ятати, що молодь не відчуває того досвіду, який мають старші покоління, вона не знає страждань і часто не відчуває відповідальність перед померлими, перед живими, перед молоддю. Про це йдеться в Листі МОН України «Щодо організації виховного процесу у загальноосвітніх навчальних закладів у 2022/23 навч. році» [108]. Тому в першу чергу важливо «...плекати людське начало в дітях». Тоталітаризм не вчить бачити людину. І тоді стають можливими трагедії. Але є альтернатива – поважати, любити, бачити. Досвід багатьох народів та культур – любов до інших.

3.3 Змістове наповнення форм і методів роботи

Вивчаючи теми, пов'язані з Голодомором, вчитель керується Законом України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», де вказується, що «Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР» [39, с. 78-79].

Головна мета вивчення розкриття теми – осмислення трагедій простої людини в час тоталітарних режимів. Важливим є також розвиток критичного мислення учнів адже це дуже складна контрверсійна тема. Головне в роботі – дати не відповіді, а поставити запитання; не шукати ворогів і винуватців, а займатись осмисленням минулого як відновлення історичної пам'яті, так і пошук власної ідентичності. Під час проведення уроків вчителям варто пам'ятати, що молодь не відчуває того досвіду, який мають старші покоління, вона не знає страждань і часто не відчуває відповідальність перед померлими, перед живими, перед молоддю. Тому в першу чергу важливо «...плекати людське начало в дітях». Тоталітаризм не вчить бачити людину. І тоді стають можливими трагедії. Але є альтернатива – поважати, любити, бачити. Досвід багатьох народів та культур – любов до інших.

Готуючись до висвітлення теми Голодомору середній школі варто скористатися такими настановами:

- зробити відбір інформації, яка б відповідала віковим особливостям дітей середнього шкільного віку (5 клас);
- перевірити, чи має відібраний матеріал освітню, розвивальну та виховну цінність;
- провести відбір методичного інструментарію для опрацювання зазначеної теми (методи, форми, засоби).

Важливим чинником при відборі інформації про Голодомор, яка б відповідала віковим особливостям дітей середнього шкільного віку, є розуміння того, що їм важко повністю зрозуміти всі жахи та лихоліття того часу. «Говорячи на тему Голодомору з дітьми, ми не можемо розповідати їм страшні подробиці, якою смертю тоді вмирали. Ми маємо знайти підхід, щоб дитина пом'янула пам'ять дитини, яка загинула, тому що була голодна і що була українцем», – вважає педагог О. Винницька [11, с. 23].

Про Голодомор із учнями слід говорити спокійно і виважено, не показувати страшні фільми, не змушувати здобувачів освіти заучувати поезію, статистику і факти.

У цьому контексті слід донести до учнів початкової школи, що:

- під час Голодомору люди помирали з голоду тому, що у них насильно було відібрано всі запаси їжі;
- після Голодомору влада Радянського Союзу заперечувала масове вимирання людей у 1932-1933 роках;
- Голодомор був спланований для цілеспрямованого винищення українського народу.

Здобувачам освіти не показують світлина з зображенням мертвих людей, опухлих дітей, не розповідають моторошних історій, щоб не спричинити психологічну травму.

Задля висвітлення теми Голодомору важливо дібрати ефективні дидактичні методи та засоби, зокрема словесні та аудіовізуальні. Бесіди,

розповіді, повідомлення про трагічне мають бути прості і зрозумілі учням основної школи.

Сьогодні більшість освітян, а особливо вчителі, які працюють за принципами програми «Лицем до дитини» [11], погодяться з твердженням, що, незалежно від віку та здібностей учнів, максимальне засвоєння дидактичного матеріалу відбудеться, коли технології навчання комплексно задіюють слухові, візуальні, кінестетичні відчуття.

Традиційно, така діяльність організовується на уроках історії України, читання, музичного та образотворчого мистецтва, трудового навчання.

Тему Голодомору під час освітнього процесу бажано інтегрувати в різні навчальні предмети. Л. Гриневич, колишня міністерка освіти, вважає, що ...такі теми, як Голодомор мають наскрізно увійти у навчання українських школярів, для цього не потрібно створювати окремий предмет – потрібно інтегрувати ці теми для вивчення дітьми історії, української мови, читання тощо [14].

Отже, уроки, під час яких учні малюють, будують, майструють, декламують, демонструють, є улюбленими для учнів, відповідають їхнім запитам.

Для учнів середніх класів доречним буде показ короткометражного художнього фільму Тетяни Кондрашевської «Червоне намисто» (2013 р.) (Додаток А). Сюжет базується на реальній історії 7-річної дівчинки Антоніни, яка пережила недитяче випробування голодом у 1932-1933 роках, раннє дорослішання і розуміння межі між життям і смертю. Фільм захоплює, змушує співпереживати героям, а наприкінці – оптимістичний фінал, що вселяє віру в краще майбутнє.

Серед новітніх форм проведення заходів вшанування пам'яті жертв Голодомору, можна перелічити наступні:

- урок пам'яті «З присвятою замордованим голодом...»;
- музейні, меморіальні та віртуальні екскурсії до місць пам'яті жертв Голодомору;

- міні-проект із залученням учнів до збору свідчень про Голодомор, документальних матеріалів: «Родинні спогади про Голодомор», «Я – дослідник історії Голодомору свого міста / селища / села»;

- розробка окремих книжечок-зошитів про Голодомор для учнів 5 класів;

- створення лепбуків «Зерно надії»;

- відео-урок з обговоренням «Жнива скорботи».

Вартує уваги така форма роботи як створення лепбука. У дослівному перекладі з англійської це – «наколінна книга» («lap» – коліна, «book» – книга). Це папка формату А4 у складеному вигляді та А3 – у розгорнутому.

Лепбук складається з різноманітних сегментів (демонстрація). Його основою слугує цупкий папір. На нього приклеюють кишеньки, книжки-розкладачки, віконця й інші деталі з наочною інформацією за окресленою темою.

Змістовим наповненням лепбука може бути:

- картки з прислів'ями, віршами, оповіданнями;
- розмальовки, штриховки;
- реальні предмети для створення аплікацій – папір, тканина, природні матеріали;
- куплені чи саморобні пазли.

Лепбук створює група учнів. Його можна використовувати як зручний спосіб для актуалізації та доповнення вивченого про Голодомор.

Для дітей більш старшого віку можна провести такі новітні форми проведення заходів вшанування пам'яті жертв Голодомору, рекомендованих Українським інститутом національної пам'яті:

- Урок пам'яті «З присвятою замордованим голодом...».
- Комбінований урок: «Злочин влади – трагедія народу», «Колективізація і Голодомор в Україні: події, факти, уроки».

- Музейні, меморіальні та віртуальні екскурсії до місць пам'яті жертв Голодомору.

- Історичний проект із залученням учнів до збору свідчень про Голодомор, документальних і наукових матеріалів: «Родинні спогади про Голодомор», «Я – дослідник історії Голодомору свого міста / селища / села».

- Круглий стіл: «Уроки Голодомору і сучасна Україна», «Перерване буття українського села».

- Читацькі конференції: «Табу на правду. Чому в СРСР забороняли говорити про Голодомор», «Демографічні зміни України внаслідок Голодомору. Вплив на сьогодення», «Голодні очі. Змарноване дитинство».

- Семінари: «Кривава ціна українського хліба 20-30-х років XX століття», «Упокорення голодом».

- Урок прес-конференція «Вони не мовчали, щоби світ знав».

- Фестиваль презентацій «Розірваний круг життя. Монументальне мистецтво світу на знак вшанування жертв Голодомору в Україні».

- Відео-урок з обговоренням «Жнива скорботи».

- Написання творів і рефератів на одну з тем: «Голгофа голодною смертю», «Чорна дошка пам'яті», «Люди Правди» [118].

Інноваційний варіант відзначення Дня вшанування пам'яті жертв Голодомору у формі медіапрезентації, яка є формою живої презентації та характеризується комбінуванням різних форм представлення інформації, як то текстової, звукової та графічної та передбачає нелінійний (інтерактивний) спосіб подачі інформації (Додатки Д, Е). Перевагою даної форми проведення позааудиторного заходу є не лише його інтерактивність, а й можливість залучення як слухової, так і зорової пам'яті при сприйнятті контенту, що сприяє кращому засвоєнню інформації та формуванню відповідного емоційного сприйняття.

Результатами різноманітних заходів у закладі освіти має бути сформоване в учасників освітнього процесу відчуття обов'язку пом'янути невинних жертв, у четверту суботу листопада, запаливши Свічку пам'яті. Так формується національна свідомість, громадянський обов'язок, патріотичні почуття.

Проблеми причин, ходу та наслідків голодомору 1932-33 років розглядається в 10 класі.

У 2022-23 навч. році 5-і класи почали навчатися за концепцією НУШ, в рамках якої пропонується кілька навчальних курсів історико-філософського спрямування: «Вступ до історії України та громадянської освіти». 5 клас; «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти». 5-6 класи (інтегрований курс); «Досліджуємо історію і суспільство». 5-6 класи (інтегрований курс). Таким чином події першої половини 20 ст. вивчаються в 10 класі.

У навчальному курсі «Історія України» (10 кл.) «епоха Голодомору» вивчається в Розділі 4. УКРАЇНА У СКЛАДІ ТОТАЛІТАРНОЇ ІМПЕРІЇ – СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК: 9 навчальних тем та практичне заняття (орієнтовна тема: Епоха Голодомору мовою документів, свідчень, чисел... (робота з різними типами історичних джерел). В межах Інтегрованого курсу для 10-11 кл. ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ» Розділ 4. ТОТАЛІТАРНІ РЕЖИМИ ЯК ВИКЛИК ЛЮДСТВУ. Тема 4.6. Репресії та Голодомор в Україні [44, с. 77-79; 43, с.14-17].

Літературні твори, фільми і телепередачі, статті в пресі, розповіді старших родичів чи знайомих дають можливість школярам створити своє бачення ситуації, що склалася в Україні на той час. Тому цю тему можна спланувати так, щоб максимально акумулювати вже набуті знання і зацікавити учнів самостійно підбирати потрібну інформацію. Зважаючи на те, що важливою умовою навчання є організація спільної діяльності учня і педагога, орієнтація на результат, доцільно заздалегідь спланувати і обговорити з класом форми проведення уроків з даної теми.

Ми вважаємо, що вивчення теми доцільно почати саме уроком-лекцією, на якому акцентується увага на основних моментах та особливостях періоду, що вивчається. На наступних уроках, використовуючи різні форми і методи навчання, важливо застосувати різні види роботи з метою вироблення в учнів власних цінностей, створення атмосфери співробітництва, творчої взаємодії в

навчанні. Не можна собі уявити урок історії без роботи з документами і підручником (самостійної чи колективної), картами, схемами, таблицями.

Готуючи повідомлення та доповіді до уроків, учні формують уміння виділяти з різних джерел інформації головне, розвивають навички аналітичного мислення, уміння будувати структурно логічні схеми. Робота в малих групах дає можливість заощадити час, формувати навички участі в дискусії. Метод «коло думок» допомагає вести обговорення дискусійного питання в класі, а бліцопитування, фронтальне опитування «мозковий штурм» всього за декілька хвилин дають повну картину обізнаності учнів з даної теми чи окремого питання. Запитання, які починаються з «як», «чому», «якби» заохочують висловлювати свої ідеї, почуття.

Наочність на уроці історії має важливе значення. Ілюстративний матеріал сприяє пізнавальній активності учнів, допомагає розкрити зміст теми, є об'єктом запитань і завдань. Урочні заняття мають сприяти вирішенню сукупності завдань освітнього, пізнавального, виховного та розвивального аспектів навчання. Слід враховувати, що учні з даної теми знають, а з якою інформацією вони зустрічаються вперше, яку кількість матеріалу розглянути на уроці, яким чином це зробити, що дати на випереджаюче завдання, а що – на домашнє. Щоб обмірковувати щось нове, треба з'ясувати, які вже є думки та ідеї. Обов'язково треба враховувати можливості кожного учня і класу в цілому. В різних за підготовкою та інтересами класах неможливо провести урок за однією схемою.

Чітке і конкретне визначення й усвідомлення учнями результатів їхньої пізнавальної діяльності, формування очікуваних результатів, дотримання регламенту під час роботи, вибір оптимального темпу уроку приведуть до формування позитивних ділових якостей: уміння встановлювати особисті контакти і обмінюватися інформацією, переконливо викладати свої думки, переборювати протидію оточуючих, цінувати час.

Шкільна лекція – це форма організації навчального процесу, що орієнтує учнів на вивчення конкретної теми, на засвоєння основних подій, зв'язків,

закономірностей, головних ідей (усіх видів історичних знань, що будуть перераховані пізніше). Припускає широку демонстрацію особистого ставлення вчителя й учнів до навчального матеріалу. Передбачається великоблочне, на узагальненому рівні виклад учителем навчального матеріалу з необхідними акцентами (для кожного класу – різними). У ході лекції вчитель акцентує увагу учнів на основні думки, закономірності, ідеї теми (блоку тем). Шкільна лекція дозволяє показати учням у більш узагальненому вигляді ті явища, в основі яких лежать конкретні події, докладно описані в тексті підручника. Особливість шкільної лекції у використанні елементів бесіди, проблемних і розвиваючих ситуацій, відпрацьовування понять з метою активізації учнів, залученні їх у співробітництво [90, с. 105].

Після шкільної лекції вчителем планується семінар, як форма творчого пошуку знань, їхнє осмислення і закріплення. Питання до семінару вчитель пропонує наприкінці лекції, призначає його терміни (від 3 до 10 днів), додаткову літературу. По необхідності визначаються доповідачі і співдоповідачі. Семінар дає можливість учням усвідомити знання, здійснити самоконтроль самостійно придбаних знань. Методична цінність семінару для школи полягає в тому, що в ході його підготовки і безпосередньо в процесі діяльності, забезпечується розвиток самостійного мислення в учнів, формуються загально-навчальні інтелектуальні уміння (у процесі групування інформації, її аналізу, узагальнення і т. ін.). Неприпустиме перетворення семінарів у механічне заслуховування підготовлених доповідей, тому що створюється фрагментарність сприйняття інформації, культивується пасивність аудиторії. Доцільно, поряд із семінаром, включати в дану технологію практичні заняття. У дидактику немає єдиної класифікації семінарів. Проте їх можна підрозділити на наступні: вивчення нового матеріалу; інтегрований; комбінований; повторювально-узагальнюючий; контролюючий. Учителю важливо визначити місце і значимість планованого семінару в досліджуваній темі; у розвитку учнів і відповідно до цього визначати його тип і зміст [85, с. 108].

На жаль, дані форми засвоєння матеріалу не знайшли ще належного застосування в практиці викладання суспільних дисциплін старшої школи. Тим часом, досвід педагогічної практики багатьох учителів показує їхню надзвичайну ефективність і раціональність використання.

У результаті застосування лекційно-семінарської системи занять у загальноосвітній школі, в учнів формуються основні організаційно-практичні уміння і навички. Потім у практику навчання вводяться колоквиуми, залікові уроки, що припускають уміння вільно орієнтуватися в засвоєному матеріалі, системно викладати його, висловлювати свою думку на основі аналізу різнопланової інформації. Найефективнішими є підходи, які направлені на те, щоб залучати учнів у активне, спільне і засноване на критичному аналізі навчання. В класі має панувати атмосфера, в якій всі точки зору мають рівну вагу й увагу.

Якщо на уроці виникають суперечливі думки і потрібно зайняти й чітко аргументувати визначену позицію щодо суспільної проблеми, потрібно залучити до дискусії всіх і не дозволяти комусь особисто домінувати. Бути готовим до того, що люди різні, навчитись приймати їх такими, якими вони є.

Крім тих традиційних уроків, що практикуються у 10-11-х класах (вивчення нового матеріалу, формування практичних умінь і навичок, повторення вивченого та ін.), в останні роки намітилася тенденція до використання в навчанні різних предметів, у тому, числі інтегрованого (бінарного). Досягти виконання поставлених задач на уроці можливо, за словами О. Пометун, через інтеграцію теоретичного матеріалу. Здійснюється особистісно-зорієнтований підхід до навчання, учень сам у змозі обирати «опорні» знання з різних предметів «із максимальною орієнтацією на суб'єктивний досвід, що склався в нього під впливом як попереднього навчання, так і більш широкої взаємодії з навколишньою дійсністю» [85, с. 127].

В основній і старшій школі інтегровані уроки через недостатню розробленість питання застосовуються порівняно рідко, притому лише з окремих предметів, найчастіше: історія України та Всесвітня історія (внутрішньо курсова

інтеграція); історія в інтеграції з українською, зарубіжною літературою, рідше – мовою, географією і т. ін.

В Україні вже певний практичний досвід інтегрованих уроків історії з українською мовою, літературою, з чітким визначенням їх мети (доцільність інтегрування даного уроку з іншими і якими саме), обґрунтування вибору навчального матеріалу для інтегрування, структури (органічне поєднання складових частин), технології проведення. Підготовка й проведення інтегрованих уроків – непроста справа, яка потребує високого професіоналізму й ерудиції вчителя.

В цьому аспекті ми вирішили показати можливостей бінарних уроків при розгляді навчального матеріалу, пов'язаного з вивченням Голодомору в шкільному курсі історії (Додаток В). У розробці уроку ми визначили власне бачення можливостей впливу літературних творів з метою поглиблення емоційного впливу на особу учня.

На уроках можна нагадати учням, що пам'ятники або пам'ятні знаки жертвам Голодомору в Україні встановлено у низці країн світу – Австралії, Австрії, Аргентині, Бельгії, Естонії, Казахстані, Канаді, Росії (Тюмень), США (Вашингтон Чикаго, Клівленд), на території Канади, США та Угорщини.

Найбільш відомими серед них є: Пам'ятник жертвам Голодомору у м. Едмонтон (Канада, провінція Альберта, 1983 р.). Перший в світі пам'ятник жертвам Голодомору; пам'ятник жертвам Голодомору у м. Вінніпег (Канада, провінція Манітоба, 1984 р.); пам'ятник жертвам Голодомору у м. Калгарі (Канада, провінція Альберта, 1999 р.); меморіальний тризуб Українського православного собору св. Володимира у м. Парма, Огайо (передмістя м. Клівленду, 2000 р.). Більш того, при Канадському інституті українських студій (КІУС) Університету Альберти у 2013 році створено дослідно-освітній консорціум із вивчення Голодомору [70, с. 70-71].

Головним завданням консорціуму є дослідження, вивчення, опублікування та поширення правдивої інформації про Голодомор в Україні

1932-33 рр., з тим щоб українська трагедія була ширше визнана в канадському суспільстві і була представлена в шкільних програмах з історії та геноциду.

Розглянемо можливості проведення урочних занять з використанням активних технологій.

Досвід роботи вчителів переконують, що за всієї різноманітності нетрадиційних уроків в основі кожного з них лежить така форма організації навчання, як дидактична гра, за допомогою якої можна керувати діяльністю учнів, їхнім інтелектуальним і психічним розвитком.

У виборі дидактичних ігор важливу роль відіграє віковий фактор. Якщо для учнів 5-8 класів характерними є уроки з використанням ігрових технологій: змагання, естафети, подорожі, казки, театралізовані уроки, то для учнів 9-11 – ігри «дорослішають». Тут переважають ділові, рольові ігри, які реалізуються через конференції, інтерв'ю, диспути, інтегровані уроки тощо. Приклад проведення уроку-конференції щодо вивчення голодомору 1932-1933 рр. в Україні з використанням активних методів навчання запропонувала вчителька історії Оксана Лешко: «Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу в друкованих спогадах свідків, творах літератури і мистецтва» [60]. Під час ділових, рольових ігор усі учні зайняті серйозною роботою, яка нагадує роботу дорослих.

Одним з основних прийомів виховання толерантності на уроках історії є рольова гра, яка в цьому випадку має виступати виявленням схильності до певної точки зору класу, групи, окремого учня. Якщо визнати, що кожна історична особа відіграє соціальну роль, то стане зрозумілим, що ця особа має своє ставлення до тієї чи іншої історичної реалії. Прикладом такого уроку (який може виступати і позакласним заходом) є урок-суд. Цікавим нам вважається урок Лариси Гаврилової [15, с. 67-75].

Діти розглядають різні точки зору, що є характерним для демократичного суспільства. Значення будь-якої точки зору за винятком антигуманної, абсолютно однакове і врівноважується на терезах впливу на суспільство іншими поглядами. Під час розігрування ролей вивчаються

різноманітні факти, точки зору, незважаючи при цьому на форму її проведення (історичні суди чи прес-конференції, «круглі столи» чи театралізовані вистави). Завдання вчителя при підготовці до проведення заняття полягає в якнайширшому і всебічному розгляді даної проблеми з використанням інформації, доступної учням. Учитель не тільки не дає готових відповідей, а й не повинен вимагати від учня приєднатися до однієї з точок зору. Дуже ефективним є прийом, коли учні після переконання своїх опонентів спробують піддати критиці власні погляди, як, наприклад на уроці вчительки історії Тетяни Кучеренко [58, с. 51-53].

Рольова гра – це невелика п'єса, яка ставиться учнями, в основі якої лежить імпровізація. Така робота подобається учням: вона надає широкий просвіт для самовираження, є добрим засобом активного комплексного повторення вивченого матеріалу, удосконалює вміння учнів виступати перед товаришами, вміти слухати.

Важливою є психологічна підготовка учнів до гри. Завчасне повідомлення про проведення гри стимулює учнів до участі у ній, викликає інтерес, спонукає до обдумування заходів, які сприяли б успіху. У результаті поглиблюються конкретні знання учнів, інтегруються зі знаннями з інших дисциплін, формується цілісна система знань. Учні розуміють, що в рольовій грі вони самі мислять і вирішують проблеми інших людей, стикаючись з певними ситуаціями. Це розуміння може стати цінним досвідом навчання та формування соціальної компетентності особистості.

Авторка запропонувала окремі методичні поради (із вказанням методів та методичних прийомів) при вивченні курсу теми «Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу» для учнів 10-11 класів загальноосвітніх закладів України з метою поглибленого вивчення подій 1930-х рр. в Україні.

Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид, слід вивчати в його власних категоріях, не применшуючи масштабів злочину. При цьому, на уроці має панувати атмосфера психологічної захищеності: не варто переобтяжувати викладання матеріалу надмірною кількістю світлин або відеоматеріалів, на

яких зафіксовані наслідки злочину. Бажано впроваджувати міждисциплінарні підходи при опрацюванні документів, використовувати метод критичного мислення, при опрацюванні тем, присвячених комуністичній тоталітарній пропаганді та дослідницький метод, який сприятиме осмисленню учнями сутності злочину геноциду.

Під час уроку вчитель може застосовувати різні методи та методичні прийоми, зокрема, метод порівняння. Він застосовується вчителем під час уроку для виявлення паралелей та загальних закономірностей. Не варто заглиблюватися у науковий дискурс детально (враховуючи вікові особливості учнів), але необхідність донести до учнів загальну етичну проблематику, залучити їх до процесу співпереживання. Є потреба розглянути правове підґрунтя геноциду, проаналізувати положення Конвенції та інших правових актів щодо Голодомору в Україні. Застосування порівняльного методу є доцільним при співставленні реакції міжнародної спільноти на Голодомор 1932-1933 рр. та на штучні масові голоди 1921-1923 рр., 1946-1947 рр., а також у порівнянні зі штучним масовим голодом у Китаї. Слід звернути увагу учнів на висновки Міжнародної Комісії з розслідування Голоду в Україні, акцентуючись на взаємозв'язку економічної, соціальної та національної складових у політиці Кремля щодо України.

В результаті, вчитель підведе учнів до висновку про взаємопереплітіння національної та соціальної складових Голодомору-геноциду. Рекомендуємо обрати для перегляду фільм «Страх і надія. Український Голодомор і американська політика» (Додаток В). По закінченню перегляду провести обговорення за наступним планом: 1. Чому світ, знаючи про загибель мільйонів українців в УСРР, так довго мовчав? 2. Як американець Джеймс Мейс відкрив очі на правду про Голодомор і чого це йому коштувало. Наприкінці уроку має бути сформульовано висновок, що Голодомор став злочином геноциду проти української нації.

Таким чином, на уроці пропонується застосовувати дослідницький метод, метод порівняльного аналізу та поширювати міждисциплінарні

підходи. Впровадження сучасних технологій навчання викликає суттєві динамічні зміни у викладацькій діяльності, збільшується роль педагогічної культури викладача як суб'єкта управління в навчальному процесі. Ці зміни носять циклічний характер, тісно пов'язаний з життєвим циклом нововведення та залежать від дії особистісних поглядів вчителя.

При застосуванні таких методів процес навчання орієнтується на розуміння, застосування, оцінювання. В ході інтерактивного уроку учні вчаться критично мислити, вирішувати складні проблеми на основі аналізу ситуації і відповідної інформації, зважувати альтернативні погляди, думки, приймати продумані рішення, брати участь в дискусіях, спілкуватися з іншими людьми.

3.4 Виховні можливості дослідження Голодомору 1932-33 років

Осмилення вітчизняної історії, поліетнічність українського суспільства в умовах демократії стають справжніми викликами для молодого людини на шляху до громадянської свідомості та вибору життєвої позиції. Школяр потребує орієнтирів та довговказів, які допоможуть йому краще зрозуміти себе і суспільство, в якому він живе, визначити життєві та соціальні пріоритети, діяти свідомо та відповідально.

У «Стратегії національно-патріотичного виховання» на 2020-2025 роки наголошується, що одним із важливих чинників національно-патріотичного виховання має бути шанобливе ставлення до пам'яті про жертв комуністичного та інших тоталітарних режимів в Україні, зокрема жертв Голодомору, політичних репресій і депортацій [87].

Історію Голоду 1932-33 років десятикласники вивчають у другому семестрі. Однак під час роковин Голодомору в листопаді у школах проводять виховні години, лінійки, запалювання свічки. Діти беруть участь у наукових конкурсах, готують стіннівки, тематичні стенди.

Національні пам'ятні заходи у поточному навчальному році проходять під гаслом «Люди правди. Щоб світ знав» в пам'ять кожного, хто в часи Геноциду та інформаційної завіси долав брехню та байдужість і свідчив про Голодомор.

В четверту суботу листопада в Україні на підставі Указів Президента Л. Кучми № 1310/98 та Президента В. Ющенка № 431/2007 відзначається День пам'яті жертв Голодомору. Щороку Український інститут національної пам'яті пропонує спеціальну тему Дня для підкреслення певного аспекту трагедії Голодомору 1932-1933 рр. Минулого року такою темою була «Люди правди» – особливе вшанування пам'яті людей, які ризикуючи кар'єрою, свободою або навіть життям зробили все, щоб зберегти та поширити правдиві відомості про Голодомор.

В цьому році Україна вшановує 90-і роковини Голодомору 1932-33 рр. На протязі листопада 2022 року регіональні представники Українського інституту національної пам'яті проводили тематичні заходи у територіальних громадах, закладах середньої та вищої освіти.

Гасло заходів 2022 року – «Щоб світ знав». Український інститут національної пам'яті приєднується до ініціатив Громадського комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932-33 років в Україні і рекомендує під час заходів із вшанування пам'яті жертв Голодомору приділити особливу увагу людям, які не могли замовчати цей злочин, за чесність і мужність.

Начальник Центрального міжрегіонального відділу УІНП Богдан Галайко 8 листопада провів історико-просвітницькі зустрічі з національно-патріотичної тематики зі студентською молоддю Професійно-технічного училища №14 у селищі Вороновиці та Вінницького вищого професійного училища сфери послуг. Темою зустрічі було обговорення трагедії та злочину Голодомору-геноциду 1932–1933 років [61].

Сьогодні ефективність проведення виховних заходів з питань подолання наслідків панування ідеології колишнього СРСР значною мірою залежить від

вибору форм і методів його організації. Пріоритетна роль має належати активним методам, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини, сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості, відкритості, толерантного ставлення до відмінностей між людьми. При проведенні різних форм виховної діяльності варто приділяти значну увагу тому, чим тоталітаризм відрізняється від демократії, чому демократія, а не тоталітаризм, акцентуючи, що демократія – це така форма організації та функціонування політичної системи, при якій існують рівні можливості для здійснення прав і свобод кожного члена суспільства. Наприклад, застосування інтерактивних методів навчання, таких як «Відкритий мікрофон», «Портфоліо», «Займи позицію» [68]. Під час підготовки та проведення занять важливо враховувати як індивідуальні, так і вікові особливості учнів.

У старшому шкільному віці учні виявляють більше самостійності в заняттях, у них інтенсивно розвиваються моральні сили, формуються і визначаються риси характеру, відбувається становлення світогляду. Основною особливістю особистісного розвитку старшокласника є помітний розвиток самосвідомості, самооцінки, що ґрунтується на самостійному аналізі й оцінці власної діяльності, що не завжди через складність цього процесу є об'єктивними. Старшокласники не лише ідентифікують себе з українським народом, але й прагнуть жити в Україні, пов'язати з нею свою долю, служити Вітчизні на шляху її національного демократичного відродження; працювати на її благо, захищати її; поважати Конституцію України і дотримуватися Законів; володіти рідною та державною мовою; визнавати пріоритети прав людини, поважати свободу, демократію, справедливість. Тому в роботі з ними бажано використовувати такі форми виховної діяльності: диспут, круглий стіл, тренінг, ділова зустріч, проект, дебати, екскурсія, презентація, вечір пам'яті, прес-конференція, фоторепортаж, тематичний діалог.

Минулого навчального року у вінницьких школах та вузах на тему голодоморів (1921-23 років, 1932-33 років, 1946-47 років) говорили упродовж

тижня. Це були не лише уроки чи історична довідка, учнівська молодь особисто готували вечори-реквієми: вистави, декламування поезії «Голод» Павла Тичини, хореографічні композиції, мультимедійні проекти та зустрічі з очевидцями.

Приміром, акція «Незабудки пам'яті» відбувається практично у кожній школі Вінницької області. На уроках праці діти виготовляють символічні квіти, які потім чіпають до спеціального панно: «Спеціальне панно чорного кольору, своїми обрисами нагадує Україну. 27 листопада кожен учень з керівником підійде до панно у своїй школі і прикріпить «квітку пам'яті» з написом «Не забуду», розповів заступник керівника управління освіти Львівщини Богдан Галайко [103].

Студентська молодь організовувала вуличні вистави та символічне запалення на центральній вулиці міста сотні свічок у пам'ять померлих. У краєзнавчому музеї працювала експозиція документів про жертви і злочини комуністичного режиму.

Ми підготували добірку розробок, які допоможуть розказати учням і студентам про події 1932-1933 років в Україні.

Тема: Урок-конференція «Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу в друкованих спогадах свідків, творах літератури і мистецтва»

Автор: Лешко Олена Анатоліївна

Про матеріал: Мета уроку-конференції – ознайомитися зі спогадами свідків Голодомору, дослідити висвітлення подій геноциду українського народу в літературі, живописі, кінематографі та музиці. Діти краще усвідомлюватимуть зміст злочинної антиукраїнської політики радянської влади, навчатися працювати з джерелами та аналізувати їх.

Тема: Виховний захід «Голодомор – біль серця всієї України»

Автор: Шпильова Вікторія Володимирівна

Про матеріал: Пропонований захід допоможе ознайомити учнів з трагічним минулим нашого народу, навчити дітей бережно ставитися до

історії своєї країни, розкривати як білі, так і чорні її сторінки. До матеріалу додається презентація.

Тема: Сценарій проведення мітингу-реквієму пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій

Автор: Шацька Руслана Миколаївна

Про матеріал: У пропонованому сценарії використовуються історичні факти про Голодомор на Україні, що був спровокований сталінським режимом у 1932-1933 роках. Матеріал стане у пригоді вчителям історії, класним керівникам та педагогам-організаторам.

Тема: Відкрита виховна година «Невиплакані сльози України»

Автор: Ірина Кузьменко

Про матеріал: Пропонований захід допоможе сформувати в учнів повагу до подій тих страшних часів, розкрити події Голодомору 1932-1933 років. Учителям розробка допоможе вдосконалити методику проведення виховних заходів у контексті національно-патріотичного виховання і розвитку особистості.

Тема: Виховний захід «Свіча пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр.»

Автор: Ачкасова Олена Сергіївна

Про матеріал: Мета заходу – розширити знання учнів про трагічні роки Голодомору 1932-1933 років в Україні та його наслідки для українського народу; виховувати в дітей повагу до історичного минулого свого народу, до своїх земляків, які вистраждали і пережили страшні роки геноциду, непримиренне ставлення до насильства над людиною.

Тема: Методичні настанови «Про Голодомор прийдешнім поколінням»

Автор: Шаповал Юлія Дмитрівна

Про матеріал: Пропонований матеріал містить короткі відомості про передумови та наслідки Голодомору в Україні, опис навчально-методичного забезпечення для ознайомлення дітей молодшого шкільного віку з темою. Методичні настанови будуть особливо корисними майбутнім учителям початкової школи.

Тема: Урок історії «Голодомор 1932-1933 років в Україні»

Автор: Закапко Юлія Вікторівна

Про матеріал: Пропонована розробка допоможе поглибити знання учнів про трагічні події 1932-1933 років, розкрити причини та наслідки одного з найбільших злочинів сталінського режиму проти українського народу.

Тема: Практичне заняття «Голодомор в особистих історіях. Правда про Голодомор-геноцид: усні свідчення тих, хто вижили»

Автор: Коцаренко Ірина Костянтинівна

Про матеріал: На прикладі пропонованої розробки можна провести власне краєзнавче дослідження «Голодомор у народній пам'яті», опрацювати наявну інформацію про події, пов'язані з Голодомором 1932-1933 років. Урок побудовано у формі практичного заняття.

Тема: «Голодний дух: день пам'яті жертв Голодомору»

Автор: Гончаренко Наталія Володимирівна

Про матеріал: Виховна година для учнів середніх класів. Головна мета – ознайомити учнів із жахливими роками Голодомору в Україні (Зібрано за матеріалами Освітнього проекту «На Урок») [118].

Серед рекомендованої тематики виховних заходів найбільш актуальними вважаємо «Голодомор в Україні. Людський вимір трагедії», «Тоталітаризм та демократія. Шляхи розвитку громадянського суспільства», «Жертви політичних репресій, геноциду та злочинів проти людяності, які мали місце на території України у 1917-1991 рр.» [119].

Вінницька ОВА на онлайн засіданні Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 90-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні, анонсувала заходи, які проведуть на Вінниччині. Про це повідомили у Вінницькій ОВА. «Для гідного ушанування пам'яті жертв голодоморів першої половини ХХ століття, з метою належної організації та проведення роковин Голодомору, Начальником Вінницької обласної військової адміністрації Сергієм Борзовим видано наказ, відповідно

до якого на Вінниччині відбуватимуться тематичні заходи», – йдеться у повідомленні [71].

В ОВА стверджують, що до 90-х роковин Голодомору 1932-1933-х років на Вінниччині проходитимуть інформаційні кампанії в навчальних, культурних, навчально-виховних, культурно-мистецьких закладах. В області також проводитимуться усі необхідні процедури щодо утримання в належному стані пам'ятників, пам'ятних знаків, місць поховань жертв Голодомору тощо.

На початку листопада були запропоновані і вже відбулись ціла низка виховних заходів, присвячених Дню пам'яті жертв голодоморів.

9 листопада на Європейській площі Вінниці відкрили виставку «Комунізм = Рашизм», створену командою Архіву національної пам'яті. У місті вона експонується за сприяння Музею Вінниці.

Директор Архіву національної пам'яті Ігор Кулик презентував відвідувачам матеріали виставки. Участь у презентації взяли керівник Центрального міжрегіонального відділу УІНП Богдан Галайко та співробітник відділу Олексій Серветнік.

Спочатку усі присутні прослухали інформацію про події тих років. Опісля було роздано малесенькі шматочки хліба, як символу життя і як панахидку за замученими душами наших співвітчизників. Під звуки пісні О. Білозір «Свіча» учасники запалили свічки і вшанували пам'ять загиблих від голоду українців. Далі учасники акції ознайомилися з книжковою виставкою, присвяченою 90-й річниці Голодомору в Україні.

У Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського 3 листопада відбулася XXXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 90-м роковинам Голодомору-геноциду 1932–1933 років. Співорганізатором конференції виступив Центральний міжрегіональний відділ УІНП.

Начальник Центрального міжрегіонального відділу УІНП Богдан Галайко 8 листопада провів історико-просвітницькі зустрічі з національно-

патріотичної тематики зі студентською молоддю Професійно-технічного училища №14 у селищі Вороновиці та Вінницького вищого професійного училища сфери послуг. Темою зустрічі було обговорення трагедії та злочину Голодомору-геноциду 1932–1933 років [61].

Окрім цього в школах організаторами виховного процесу організовано перегляд відеофільму «Голодомор: очевидці свідчать». Учнівськими волонтерськими загонами проведено акцію «Милосердя» з надання шефської допомоги особам, які пережили голод. А у День пам'яті жертв голодомору учні і вчителі взяли участь у загальноукраїнській акції «Запали свічку».

Заходи, присвячені вшануванню пам'яті жертв трагедії, проводяться на рівні населеного пункту, навчального закладу, кількох паралельних класів та / або на рівні класу. Обираючи місце, форми, методи та прийоми проведення заходу, педагогам слід враховувати вікові особливості учнів; забезпечення класу (школи) технічними засобами навчання. Також приділити особливу увагу оформленню приміщень, де планується проводити заходи.

Отже, основними пріоритетами національно-патріотичного виховання сучасної молоді повинні бути виховання любові до Батьківщини, формування національно свідомої особистості, яка відчуває себе частиною рідного народу, єдність з його корінням, історією, традиціями, минулим, сьогоденням і сильним майбутнім.

День вшанування пам'яті жертв Голодомору в закладі освіти зазвичай супроводжується документальними розповідями очевидців, чи тих людей, які знають про Голодомор від членів своїх родин; інтегрованими уроками, хвилинами мовчання, тематичними книжковими виставками, відвідуваннями музеїв тощо. Щоб змістове наповнення усіх видів та форм діяльності під час тематичного дня/тижня вшанування жертв Голодомору, а саме все, що учні читають, слухають, обговорюють, осмислюють, представляють, малюють, співають, сприяло реалізації чітко визначеної освітньої та виховної мети, результатом досягнення якої є відчуття обов'язку вшанувати пам'ять безвинно загинувших від голодної смерті наших співвітчизників.

РОЗДІЛ 4. ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЄКТИ ЯК ФОРМА АКТИВІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Ще одним аспектом роботи, безумовно, є практичні заняття і учнівські /студентські дослідження як в рамках навчального процесу, так і поза його межами.

Перспективною для старшої школи представляється проєктна діяльність учнівської молоді по оволодінню оперативними знаннями в процесі соціалізації. Це досить новий вид діяльності для школярів, але на жаль, поки не одержав належного застосування ні в початковій, ні в основній школах. Проте, у старшій школі обсяги навчального матеріалу, високі вимоги до випускників і вчителя, підштовхують педагога до пошуку інноваційних форм діяльності, інтерактивних методів, у тому числі і до застосування проєктів. Даний вид діяльності багатфункціональний більшою мірою, чим інші. Хоча, як і інші, має ряд недоліків. Тим часом, перерахування достоїнств і недоліків залишимо за рамками даної роботи. Проєкт спонукає учня виявити інтелектуальні здібності, моральні і комунікативні якості, продемонструвати рівень володіння знаннями і загально-навчальними вміннями, здатність до самоосвіти і самоорганізації. Проєктній діяльності може передувати «мозковий штурм», у процесі якого позначаються нові цікаві проблеми для учнів. У процесі проєкту учні синтезують знання в ході їхнього пошуку, інтегрують інформацію суміжних дисциплін, шукають більш ефективні шляхи рішення задач проєкту, спілкуються один з одним. Спільна діяльність реально демонструє широкі можливості співробітництва, у ході якого учні ставлять мету, визначають оптимальні засоби їхнього досягнення, розподіляють обов'язки, всебічно виявляють компетентність особистості. Проєктна діяльність наочно демонструє можливості моно- і поліпредметного, індивідуального і групового проєктів.

Проєктна технологія широко поширена в американських і японських школах. У перекладі з латинської мови означає «самостійний пошук шляху»

(«кинутий уперед»). Проекти існують різного типу, але в школі застосовується тільки один. Учебно-пізнавальний проєкт – це обмежене у часі процес, коли відбувається цілеспрямована зміна визначеної системи знань на основі конкретних вимог до якості результатів, чіткої організації, самостійного пошуку рішення проблеми учнями. За визначений час (від одного уроку до 2-3 міс.) учні вирішують пізнавальну, дослідницьку, конструкторську, або іншу задачу. Необхідно одержати нові знання в ході вирішення учебно-пізнавальної проблеми [35, с. 374-376].

Головні умови організації роботи над проєктом:

1. Професіоналізм учителя, знання ним особливостей проєктної методики, усвідомлення широких можливостей розвитку учнів у процесі проєктної діяльності.
2. Навчання учнів і оволодіння ними технології проєктної діяльності (уміння визначати мету, задачі, бачити предмет дослідження, визначати гіпотезу, планувати власну діяльність і діяльність своїх товаришів). Здатність чітко, систематично виконувати сплановану роботу, що є неодмінною умовою для розвитку школярів, що беруть участь у реалізації проєкту, досягненні мети проєкту.
3. Прагнення учнів брати участь у роботі над проєктом; визначений рівень володіння знаннями по предмету і загально-навчальних інтелектуальних уміннях.
4. Почату спільну роботу вчителя й учнів по проєкту, варто доводити до кінця, поетапно узгодивши її проміжні результати з учителем.
5. Наявність інформації про хід проєкту.

Проєкт розробляється з ініціативи учнів, але тема може бути запропонована вчителем. Тема для всього класу може бути одна, але шляху її реалізації в кожній групі будуть різні. Можливо одночасне виконання учнями в класі різних проєктів. Робота з проєкту має дослідницький характер, моделює роботу в науковій лабораторії і тому необхідно розробити апарат дослідження, обґрунтувати його.

Проект рекламується в рамках класу, паралелі, школи з метою підвищення мотивації участі в його реалізації, усвідомлення його суспільної значимості.

Представлення і захист проєкту в класі, на конференції, внутрішкільній паралелі і т. ін. Зіставлення первісних цілей і результатів дослідження. Оцінка і підведення підсумків. Розформування команди. Обговорення результатів проєкту, які пізнавальні і моральні знахідки були придбані [35, с. 381-382].

Отже, основними чинниками ефективного впровадження сучасних педагогічних технологій впливають не тільки на збереження вже наявного досвіду, а на його трансформацію й перехід в іншу якість. Тут неминучими є ризик не оптимальності або навіть нежиттєздатності запропонованого, необхідність ревізії застарілих норм і ролей, а доволі часто – кардинальна їх зміна.

На 2022-2023 роки Український інститут національної пам'яті, Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», Національний комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 років в Україні, Центр досліджень визвольного руху запропонували проєкт «НЕЗЛАМНІ»: «ГОЛОДОМОР НЕ ЗЛАМАВ» передбачає:

- Інтернет-версія проєкту «незламні».
- Відеоролики у рамках проєкту [119].

Пропонуємо варіант підготовки творчого дослідного проєкту «НЕЗЛАМНІ»: «ГОЛОДОМОР НЕ ЗЛАМАВ», який розрахований на учнів 10-го класу, студентів історичних /неісторичних факультетів ЗВО.

Обґрунтування вибору проблеми: оскільки Голодомор офіційно визнаний геноцидом проти українського народу, а також дана тема вивчається на уроках історії України у 10-му класі, було вирішено організувати пошукову роботу з учнями 10 класу для більш широкого висвітлення даної теми на уроках історії та у позаурочній роботі.

Мета проєкту: розширити вивчення даної теми в школі, зберегти пам'ять про національну трагедію, активізувати дослідження Голодомору як

частини історії рідного краю, розвивати навички творчого мислення і вміння застосовувати сучасні інформаційні технології в навчальному процесі.

Завдання проєкту: опрацювати різні джерела інформації, підготувати інформаційні повідомлення з даної теми, підібрати фотоматеріали про трагедію, оформити тематичну папку, а також підготувати захист-презентацію проєкту.

вид проєкту – груповий
навчальні дисципліни – історія України (базова), інформатика (допоміжна)

учасники проєкту – учні 10 класів ЗСО; студенти 1-2 курсів ЗВО.

керівник проєкту: вчитель історії/ викладач.

консультанти проєкту: вчителі історії/ викладачі.

Термін реалізації проєкту: приблизно 1 місяць

Методи досягнення мети: пошук інформації в мережі Інтернет, в друкованих виданнях, історичних документах та інших джерелах, групування її за розділами та оформлення у вигляді електронної презентації.

Прогнозовані результати роботи над проєктом:

Під час роботи над проєктом учнівська молодь навчається організовувати свою діяльність, працювати в малих групах, здійснювати пошук інформації, узагальнювати її та створювати власні інформаційні продукти, оцінювати і захищати публічно результати своєї роботи.

План роботи над проєктом:

1. Визначення актуальності даної теми.
2. Обговорення проєкту з учасниками.
3. Пошук різних матеріалів: документів, фотографій, спогадів, статистичних даних.
4. Узагальнення матеріалів у вигляді дослідницької роботи, розробленої презентації та оформлення тематичної папки.
5. Захист проєкту.

Ресурси і матеріали: мережа Інтернет, навчальна, наукова, науково-публіцистична та енциклопедична література, комп'ютер, принтер, папір, папка, файли, дискети.

Форма презентації: усна (захист роботи), з демонстрацією слайдів та тематичної папки.

Методи пошукового експерименту: аналіз письмових свідчень очевидців /листування; аналіз джерельної (документи) бази; аналіз статей періодичної преси із проблеми; робота в архівах, музеях, сайтах меморіалів, громадських організацій; опитування: бесіди; анкетування; структуровані інтерв'ю; групові інтерв'ю.

Способи фіксування інформації: складання таблиць; окремі виписки з документів; запис бесід; відмітки на картках інтерв'ю; систематизація анкет за ступенем достовірності; магнітофонний запис; вирізки з газет.

Під час вивчення Голодомору як трагедії українського народу в закладах середньої / вищої освіти можна рекомендувати зосереджувати увагу учасників на таких основних питаннях:

1. Передумови і причини Голодомору.
2. «Механізм» Голодомору.
3. Масштаби і наслідки Голодомору.
4. Характер Голодомору.
5. Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні та світі.
6. Роль діаспори у збереженні правди про Голодомор в Україні.
7. Український голодомор на тлі загальносоюзного голоду.
8. Голодомор як фактор сучасної політики.
9. Історія досліджень та опублікування фактів про Голодомор:
  - Оприлюднення факту Голодомору
  - Наукові дослідження фактів про Голодомор
  - Альтернативні точки зору та полеміка стосовно Голодомору.

Розглянемо можливості та ризики методу проєктів, поглиблюючи знання про події Голодомору в Україні.

Алгоритм діяльності керівника проєкту (вчителя, викладача)

Вивчення інтересів учнівської молоді.

1. Визначення теми проєкту: допомагає учасникам визначитися з темою, яка їм цікава (якщо це не конкурсна робота) та сформулювати проблему подальшого проєкту.
2. Планування дій щодо розробки проєкту: мотивує (спираючись на соціальний досвід учасників), формулює мету проєкту; ставить проєктну проблему (завдання) перед учнями (студентами); розробляє етапи проєктування; готує методичні рекомендації та правила індивідуальної чи спільної діяльності учасників для виконання проєктних завдань (пам'ятки, інструкції). На цьому етапі розподіляються обов'язки щодо кожного члена групи. Бажано, щоб учасники розподіляли обов'язки самостійно.
3. Дослідження: керує діяльністю учасників, спостерігає за їхньою роботою та ідеями, щоб правильно оцінити особистий внесок кожного учасника у проєкт.
4. Оформлення: радить, як краще оформити проєкти, демонструє зразки правильно оформлених робіт. Допомагає написати вступ та заключну частину (якщо це письмовий звіт).
5. Захист: слухає, ставить запитання.
6. Оцінювання, корекція: індивідуально оцінює кожного, потім роботу в цілому. Звертає увагу на використані можливості та спрямовує на подальшу роботу.

Таким чином, виокремлені педагогічні чинники сприяють оптимізації навчального процесу, який побудовано на базі сучасних технологій навчання.

Ми не повинні допустити, щоб пам'ять про Голодомор згасала в історичній пам'яті. Дуже важливо, щоб інформація про Голодомор передавалася від старшого покоління до молодшого під час безпосереднього живого спілкування.

ВИСНОВКИ

Голодомор початку 1930-х років, певно, назавжди залишиться однією з найактуальніших, гострих і болісних проблем українського суспільства – в політичному, науковому, морально-психологічному аспектах. Роки державної незалежності України сприяли дослідженню й висвітленню найбільшої у XX ст. катастрофи українців.

Зараз країна перебуває в процесі національного та історичного самовизначення, наново осмислює події давнього і недавнього минулого, особливо ті, що стали фатальними, трагічними віхами її історії. Для України цей злочин комуністичного режиму став національною трагедією, страшним ударом по генофонду нації. Голодомор забрав мільйони людських життів. Для України 1933 рік став часом національної катастрофи. Наслідком злочину геноциду, крім фізичного вбивства мільйонів людей, стало руйнування традиційного устрою життя. Пережитий масовий голод на довгі десятиліття порушив природний генетичний фонд українців, призвів до морально-психологічних змін у свідомості нації. Руйнівні наслідки Голодомору гальмують поступ незалежної України. Подолання цих наслідків – необхідна умова оздоровлення суспільства, національної консолідації й побудови успішної України.

Отже, голодомор 1932-1933 рр. був проявом геноциду соціально-класового і національного характеру. У першій половині XX ст. радянською владою було вчинено цілу низку злочинів проти людства, під час яких Україна зазнала величезних людських втрат. У низці цих злочинів особливе місце посідає масштабний та найбільш руйнівний голодомор 1932–1933 рр. Це злочин проти людства, геноцид у найстрашніших вимірах. Пам'ять про це жива... Голод і породжена ним демографічна катастрофа не були наслідком природних катаклізмів, вони мають штучний характер і спричинені антигуманними діями кремлівських вождів та їхніх опричників в Україні.

Методичний супровід для вчителів надають освітні проєкти Національного музею Голодомору-геноциду (м. Київ), систематично дбають

про впровадження новітніх наукових досягнень у дослідженні проблеми Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору, протягом багатьох років дослідження у галузі та освітні проєкти фінансуються завдяки Консорціуму досліджень та освіти Голодомору Канадського інституту українознавства Університету Альберти (Канада) (The Holodomor Research and Education Consortium (HREC)), значний внесок зробили наукові установи України – Інститут історії НАН України та Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Тема Голодомору 1932-1933 років в Україні у шкільному курсі історії є надзвичайно важливою для формування громадянської компетентності учнів, активної громадянської позиції, поваги до прав і свобод людини, розвитку критичного мислення – цінностей, проголошених у Законі України «Про освіту», Державному стандарті повної загальної середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету міністрів України (№ 898 від 30.09.2020 року) тощо.

Головна задача, що стоїть перед вчителем – подання цієї теми із урахуванням усіх методичних вимог, що включають вікові особливості учнів, цілі та логіку курсу, ретельний добір якісного історичного матеріалу, залучення новітніх досягнень історичної та педагогічних наук, образність і виразність мовлення, зважаючи на те, що тема відноситься до травматичного історичного досвіду нашого народу. Проблема, що існує і активно обговорюється зараз – це добір якісного джерельного матеріалу, звернення до академічних здобутків наукової розробки теми Голодомору-геноциду. На допомогу вчителю існує багато гарно впорядкованого актуального та достовірного історичного матеріалу, який можна і потрібно використовувати на уроках історії. Це національна та обласні Книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні, опубліковані в 2008 році. Вони складаються з трьох частин: добірки архівних документів, мартирологу та спогадів свідків. Принагідно зазначити, що Книги пам'яті оцифровані, розміщені в розділі «Єдиний реєстр жертв Голодомору» Національного музею Голодомору та

систематично поповнюється. На прикладі цих матеріалів, можна організувати вправи з усної та сімейної історії для школярів, адже практично кожна родина в Україні має власні історії про репресії та голод, настільки масовими були ці явища. Для того, щоб показати боротьбу українців проти сталінського терору голодом рекомендуємо книгу-каталог «Спротив проти геноциду», підготовану Інститутом національної пам'яті України у 2015 році. Матеріали цієї виставки показують, що наш народ не був пасивною жертвою, а активно протистояв режиму. Водночас треба уникати використання інформації з неперевіраних джерел, що містять історичні помилки або фейкову інформацію.

Звертаємо вашу увагу, що основна причина появи неякісних джерел або інформації, що немає належного наукового підґрунтя, полягає в тому, що тема Голодомору довгий час замовчувалися, була білою плямою і знаходилася під заборонаю у радянському суспільстві. Радянська влада переслідувала у законодавчому порядку усяку згадку про Голодомор для того, щоб приховати свій злочин. Про це свідчать справи, заведені ОГПУ на людей, що хотіли отримати допомогу під час голоду, знайти підтримку в родичів за кордоном і, таким чином, сприяли поширенню інформації про голод в Україні в міжнародній спільноті. Урядом припинялися будь-які спроби розголосу про голод у пресі: заарештовувались редактори газет, фотокореспонденти, люди, що писали листи до газет із скаргами на злочинні дії влади. Цим пояснюється відсутність такого значного обсягу фотоматеріалів, який супроводжував голод 1921-23 років, коли радянська влада були зацікавлена в допомозі з-за кордону від міжнародних благодійних організацій. Проте в 1932-1933 році, коли СРСР вів активну торгівлю збіжжям за кордон, в той час як Україна помирала з голоду, подібний розголос був небажаний для влади.

Тему геноциду та Голодомору як геноциду доречно і потрібно обговорювати на уроках історії для розширення знання про права і свободи людини, громадянське та правове суспільство. Важливою може стати дискусія про те, хто саме став об'єктом геноциду. Відповідно до Конвенції 1948 р. це може бути національна, етнічна, расова або релігійна група. Варто звернутись

до Конституції України, в якій зазначено, що Верховна Рада України діє від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, розглянути питання про те, що під час геноциду 1932-1933 років, спрямованого проти української нації, загинули представники національних меншин як в Україні, так і в зоні компактного проживання українців – Північного Кавказу. Чому вони постраждали? На історичних прикладах показати, що ці групи стали об'єктом геноциду також і через своє етнічне походження – щоб запобігти міжнародному розголосу злочину Голодомору, з метою поповнення державної скарбниці через мережу ТОРГЗІНів за рахунок валютних переказів та з метою запобігання підтримки противника у разі військових дій СРСР із сусідніми країнами, але також через те, що були громадянами УСРР, тобто об'єктом геноциду виступає національна група. В такому контексті історичні події набувають тісного зв'язку із сучасністю, стають актуальні та значимі для школярів. Результати своїх творчих пошуків з історії Голодомору учні мають можливість представити в рамках Міжнародних конкурсів наукових учнівських/студентських робіт, дослідницьких проєктів та інших конкурсів, що спонукають до поглибленого вивчення теми.

Перегортаючи сторінки історії голодомору, неможливо залишатися байдужим до трагічних подій того часу. Мені, а також, гадаю, кожній сучасній людині, дуже шкода бідних людей, на долю яких випало так багато іспитів. Їм довелося пройти скрізь жахливі нелюдські знущання та приниження, які зламали їх життя. Серце обливається кров'ю та не можна стримати сльозу, коли знайомишся з фактами та повідомленнями очевидців. Найгіршим є те, що люди не мали можливості будь-що змінити в такому дуже складному становищі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. 33-й: голод: народна книга-меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. Київ, 1991. 584 с.
2. Антонович М. Жінки і діти як жертви геноцидних дій у Голодоморі проти української нації. 2019. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua>. Pdf
3. Баберовскі Й. Червоний терор: Історія сталінізму (пер. з німецької). Київ: К.І.С., 2007. 248 с.
4. Безансон А. Пам'ятати і досліджувати. URL: <https://javalibre.com.ua/java-book/book/615>
5. Бойко Л., Чорний В. «Розіп'ята душа на хресті всевишньої печалі» (Тема Голодомору 1932–1933 рр. в усній народній творчості) (розробка інтегрованого уроку). *Українська мова та література*. 2006. № 3. С. 8-11.
6. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 48 с.
7. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років. Лондон, 1952. 59 с.
8. Веселова О.М. Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 50-67.
9. Візуальна розповідь про Голодомор 1932-1933 років. Виховна година. Добірка корисних інфографік. 25 листопада 2021. URL: <https://naurok.com.ua/post/vizualna-rozpovid-pro-golodomor-1932-1933-rokiv>
10. Вивчення теми Голодомору 1932-33 рр. в Україні на основі спогадів очевидців. URL: <http://osvita.ukrainianworldcongress.org/Holodomor-ochevydtsi-navchannia/>
11. Винницька О. Лицем до дитини. Львів: Літопис, 2005. 272 с.
12. Виховні години. 10-11 класи: наук.-вироб. вид. / упоряд. Л. Шелестова, Н. Чиренко, Н. Чернякова. Київ: Шкільний світ, 2011. 128 с. (Бібліотека «Шкільного світу»: загальнопедагогічний напрям).

13. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України. 10 клас. Київ: Літера ЛТД, 2018. 256 с.
14. [Всеукраїнський методичний семінар для освітян «Нова українська школа: навчання / знання про Голодомор](#), 10 вересня 2016 р. URL: [Міністерство освіти і науки України \(mon.gov.ua\)](#)
15. Гаврилова Л.Г. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (Урок-суд. 10 клас). *Позакласні заходи з історії*. Харків: Вид. гр. «Основа», 2005. С. 67-75.
16. Галайко Б. Історія України. 10-11 класи. Матеріали до підручника для учнів загальноосвітніх шкіл / Б. Галайко, В. Голубко, О. Дєдик, Р. Коваль А. Козицький та ін. / ред.: А. Козицький. 2-ге вид., доповн. і виправ. Львів: Видавництво «Астролябія», 2013. 208 с.
17. Головченко В.І. Голодомор 1932–1933 рр. в історичній і національній пам'яті. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 82. С. 46-53.
18. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
19. Голод 1932-33, 1946-47. Вінницька область: Документи і матеріали / Авт.-упоряд.: Ф.А. Винокурова, Р.Ю. Подкур. Вінниця: Антекс-У ЛТД, 1998. 224 с.
20. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів. Вінниця, 2007. 704 с.
21. Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Навчальний посібник для вчителів / За загальною редакцією: О. Стасюк. Київ, 2021. 336 с.: іл. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/anons/posibnyk-dlia-vchyteliv-pro-holodomor-iak-otrymaty/>
22. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. Київ, 2007. 1128 с.
23. Голодомор в Україні 1932–1933 р. (Українсько-Канадський конгрес, Відділення в Торонто, 1998-2002). URL: <http://faminegenocide.com>
24. Голодомор в Україні: проблеми методології і методики викладання у вищій школі (філософсько-політологічні аспекти). Українська

національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. Львів, 2008. Вип. 20. С. 100-103.

25. Голодомор. Голод очима дітей. URL: http://arhiv.ukranok.hu/holod/pro_holod_dite_u.htm
26. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Матеріали до бібліографії документальних публікацій /Упорядн.: Л.П. Одинока, Л.Ф. Приходько, Р.В. Романовський. Київ, 2005. 40 с. URL: <http://www.archives.gov.ua/>
27. Гон М.М. Дитячий дискурс історії. *Історія в школах України*. 2002. № 2. С. 19-22.
28. Григорчук П.С., Романюк І.М. Голод 1932–1933 рр. на Вінниччині. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9656/1/24.pdf>
29. Громадський проект: матеріал комісії Конгресу США по українському голоду 1932–33 років. На мережі. Т. III. URL: http://www.maidan.org.ua/holodomor/tom-III_html/SW69.html
30. Гупан Н., Пометун О. Голодомор 1932–1933 років в Україні (Причини. Масштаби та наслідки). *Відкритий урок*. 2003. № 3-4. С. 37-39.
31. Гутарева С. «Голодні очі»: матеріал до уроку–реквієму в 10-му класі. *Українська мова та література*. 2006. № 44. С. 7-11.
32. День пам'яті жертв голодомору. Практичні поради вчителям для проведення уроку пам'яті. URL: <https://naurok.com.ua/post/den-pam-yati-zhertv-golodomoru-praktichni-poradi-vchitelyam-dlya-provedennya-uroku-pam-yati>
33. Державний стандарт повної загальної середньої освіти. затвердженого постановою Кабінету міністрів України (№ 898 від 30.09.2020 року). Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text>
34. Добірка матеріалів із Бібліотеки «На Урок» до Дня пам'яті жертв Голодомору. 23 листопада 2021. URL: <https://naurok.com.ua/post/dobirka-do-dnya-pam-yati-zhertv-golodomoru>

35. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2004. 352 с.
36. Душник В. Реакція і протести української еміграції під час голодового голокосту в Україні. *Великий голод в Україні 1932-1933*: збірник свідчень, спогадів, доповідів та статтів виголошених та друківаних у пресі в 1983 р. на відзначення 50-ліття голоду в Україні в 1932-33 рр. Торонто: Укр. правосл. брат-во св. Володимира, 1988. 309 с. С. 51-56.
37. Єфіменко Г.Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 25-50.
38. Жнива скорботи: Голодомор 1932–1933 рр. (Інформаційний список літератури на допомогу вчителю). *Історія України*. 2007. № 45. С. 7-9.
39. Закон України №376–V «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» (від 28 листопада 2006 р.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 50. Ст. 504. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text)
40. Збірник усних свідчень Комісії дослідження голоду в Україні. Вашингтон: Державне видавництво США, 1990. URL: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Golodomori.pdf>
41. Історія Голодомору. Спеціальний проект за підтримки Міжнародного фонду «Україна-3000». URL: <http://www.golodomor.org.ua/>
42. Історія України. 10-11 класи. Матеріали до підручника для учнів загальноосвітніх шкіл / За заг. редакцією А. Козицького. Львів: Видавництво «Астролябія», 2013. 208 с.
43. Історія: Україна і світ (інтегрований курс) 10–11 класи Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022. 40 с.
44. Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022. 106 с.
45. Історія України: Новітня доба: навч. посіб. / В.М. Литвин, В.Ф. Колесник, А.Г. Слюсаренко та ін. Київ: Академвидав, 2012. 480 с.

46. Карабардін А. Голодомор 1932–1933 рр як засіб знищення української ідентичності. *Історія в рідній школі*. 2019. № 1-2. С. 11-13. Бібліогр.
47. Каталог виставки «Спротив геноциду». Інститут національної пам'яті України. 2015. URL: http://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/sprotiv_genocydu.pdf
48. Кісіленко С. Урок-реквієм «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні»: Історія України. 10 клас. *Історія в школах України*. 2002. № 6. С. 40-44.
49. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів. Передмова / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С.В. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
50. Комплексний проект «Голодомор 1932–1933 рр. як історична пам'ять українського народу у навчально-виховному процесі». *Директор школи*. 2019. № 47. С. 20-21.
51. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 275 с.
52. Костирко М. Свідчення очевидців Голоду. Том II. Громадський проект: матеріал комісії Конгресу США по українському голоду 1932-33 років. URL: http://www.maidan.org.ua/holodomor/tom-II_html/SW50.html
53. Красніцька Г.М. Голодомор 1932–1933 років на Вінниччині. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 89. С. 62-65.
54. Кульчицький С.В. Голод-геноцид 1932-1933 рр. в Україні. Матеріали до навчального курсу. Київ, 2006. 264 с.
55. Кульчицький С. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. Київ: Темпора, 2013. 316 с.
56. Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. Київ: Інститут історії України, 2014. 208 с.
57. Кульчицький С.В., Лебедева Ю.Г. Історія України. Підручник для 10 кл. загальноосвітніх навч. закладів. Київ: Генеза, 2010. 153 с.

58. Кучеренко Т.А. Урок на тему «Голодомор 1932-1933 рр. в Україні». *Відкритий урок*. 2018. № 7-8. С. 51-53.
59. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / ред. Р. Сербин, упоряд. О. Стасюк. Київ: Майстерня книги, 2009. 208 с.
60. Лешко О.А. Урок-конференція «Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу в друкованих спогадах свідків, творах літератури і мистецтва». URL: <https://naurok.com.ua/urok-konferenciya-golodomor-1932-1933-rr-genocid-ukra-nskogo-narodu-v-drukovanih-spogadah-svidkiv-tvorah-literaturi-i-mistectva-202105.html>
61. «Локальна пам'ять»: підготовка до вшанування 90-х роковин Голодомору та інші новини регіонів. *Український інститут національної пам'яті*. 11.11.2022. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/lokalna-pamyat-pidgotovka-do-vshanuvannya-90-h-rokovyn-golodomoru-ta-inshi-novyny-regioniv>
62. Лютаревич П. Цифри і факти про голод в Україні. *Український збірник*. Кн. 2. Мюнхен, 1955. С. 80-98.
63. Марочко В.І. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. Київ: Інститут історії України, 2015. 98 с.
64. Марочко В.І. Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні: політичний дискурс. *Історична пам'ять*. 2014. № 30-31. С. 53-62.
65. Мейс Джеймс Е. Висновки та перспективи дослідження Голодомору 1933 р. *Сучасність*. 1993. № 4. С. 152-153.
66. Мейс Джеймс Е. Земля на крові. Україна Incognita. ТОП-25 / за заг. ред. Л. Івшиної; упоряд. І. Сендюков, А. Мотозюк. Київ, 2014. С. 315-325.
67. Мейс Джеймс Е. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / вступ. слово Є. Нищука; передм., авт. текст В. Марочка. Дрогобич, 2018. С. 263-265.
68. Методичні рекомендації щодо проведення в навчальних закладах Уроків пам'яті, виховних заходів «Голодомор 1932-1933 років в Україні». Лист

МОН № 1/9-684 від 22.10.2022 року. URL:
https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/1917/

69. Методичні рекомендації щодо проведення виховних заходів з питань подолання наслідків панування ідеології колишнього СРСР. URL:
<http://mon.gov.ua/usi-metodichni-rekomendacziyi-shhodo/>
70. Методичні настанови. Про Голодомор прийдешнім поколінням. Балаклія. 2019. 105 с.
71. На Вінниччині відбудеться низка просвітницьких заходів до 90-х роковин Голодомору 1932-1933 років в Україні. Від Редактора. 17.11.2022. URL: <https://presspoint.in.ua/2022/11/17/na-vinnychchyni-vidbudetsia-nyzka-prosvitnytskykh-zakhodiv-do-90-kh-rokovyn-holodomoru-1932-1933-rokiv-v-ukraini/>
72. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область / Обл. редкол.: голова Л.М. Спірідонова, заст. голови: В.П. Лациба, С.С. Нешикта ін.; Авт.-упорядн.: В.П. Лациба (керівник), В.В. Вижга, П.М. Кравченко, І.П. Мельничук, В.І. Петренко, Р.Ю. Подкур. Український інститут національної пам'яті; Вінницька обласна державна адміністрація; Вінницька обласна рада; Обласна редакційна колегія книги «Реабілітовані історією. Вінницька область»; Державний архів Вінницької області. Вінниця: ДП «ДФК», 2008. 1105 с.
73. Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Вип. 2 / Голов. ред. Г. Скрипник; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2013. 320 с.
74. Неділько В. «Голодний рік, голодний вік»: Виховна година: 5 клас. *Позакласний час*. 2021. № 7 (вкладка). С. 47-48.
75. «Непораховані з 1932»: в Україні відкрили перший онлайн-ресторан пам'яті. Напередодні дня пам'яті жертв Голодомору українська молодь створила онлайн-ресторан «Непораховані з 1932» («Uncounted since 1932»). URL:

https://galinfo.com.ua/news/neporahovani_z_1932_v_ukraini_vidkryly_pershy_y_onlaynrestoran_pamyati_355889.html

76. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Київ: Родовід, Центр досліджень усної історії та культури, 1999. 559 с.
77. Опис колекції документів ГДА СБ України «Голодомор 1932-1933 рр. в Україні». URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=49757&cat
78. Осипов В.М. Діти під час Голодомору 1932-1933 років в Україні. *Інтелігенція і влада*. серія: Історія.: зб. наук. пр. Вип. 21. Одеса, 2011. С. 144-148.
79. Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932-1933) / Відп. ред. Г. Боряк. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. 422 с.
80. Перший в Україні навчальний посібник для вчителів історії та громадської освіти «Голодомор 1932-1933 років – геноцид української нації» презентували в Національному музеї Голодомору-геноциду. *Голос України*. 2021. 24 листопада. URL: <http://www.golos.com.ua/article/353693>
81. Петренко В.І. Наростання голодного мору на Поділлі (1928–1933 рр.). URL: http://library.vspu.edu.ua/repozitarij/repozit/texti/kraeznavchi/vinnicke_konferencija/k54.htm
82. Плівачук К. «Хто знав, хто вів смертям і стратам лік?» (Бінарний урок з української літератури та історії в 10-му класі на тему: «Голодомор 1932–1933 року в Україні та його відображення в українській літературі»). *Дивослово*. 2020. № 5. С. 52-56.
83. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В.А. Смолій; С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.). НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.
84. Пометун О., Гупан Н. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. заг. сер. освіти. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.
85. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Київ: А.С.К., 2005. 192 с.

86. Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали (у 2-х книгах) / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; автор-упоряд. П. Ящук; видав. М.П. Коць. Кн. 1. 1999. 705 с.
87. Про Стратегію національно-патріотичного виховання. Указ Президента України. № 286 від 18.05.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>
88. Реєнт О.П., Коляда І.А. Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навч. посіб. Київ: Школа, 2004. 544 с.
89. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. Київ: Стилос, 2007. 601 с.
90. Роман Л.В. Активізація навчально-пізнавальної діяльності учнів як засіб підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Донецьк, 2011.
91. Савченко Н.М., Подольський М.К. Історія України: модульний курс. Навчальний посібник. Київ: ІНК ОС; Центр навчальної літератури, 2016. 544 с.
92. Свідчення. Музей Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/proekt/onlajn-resurs-svidchennia/>
93. Сергійчук В. Українські діти в 1932–1933 роках. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 листопада 2019 р.). Київ: видавець Мельник М.Ю., 2020. С. 80-108.
94. Соловей Д. Голгота України. Ч. 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Вінніпег, 1953. С. 174-216.
95. Соловей Д. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932–1933 років / За ред. Ю. Шаповала, О. Юренка. Київ – Полтава, 2005. 300 с.
96. Співпраця з ГО «Українські студенти за свободу». URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/spivpratsia-z-ho-ukrainski-studenty-za-svobodu/>

97. Стадник Г. Вивчаємо Голодомор. URL: <http://www.dw.com/en/top-stories/s-9097>. *Deutsche Welle*, 26.11.2010.
98. Стасюк О. Етнографія голодомору на Поділлі. *Етнічна історія народів Європи*. 2005. Вип. 19. С. 84-90.
99. Струкевич О.К. Історія України (рівень стандарту): підр. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2018. 240 с.
100. Сценарії пам'яті жертв Голодомору. Бібліотека сценаріїв виховних заходів для допомоги вчителю. URL: <https://scenarij.pp.ua/category/stsenarii-pamiati-zhertv-holodomoru/>
101. Турченко Ф.Г. Історія України. Профільний рівень. 10 клас. Підручник для загальноосвітніх навч. закладів. Київ: Генеза, 2010. 302 с.
102. Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив / Упорядн.: Ю. Мицик, І. Тарасенко, ієрей О. Овчинников, Н. Кукса, С. Хандучка, Т. Сіб'якіна, Г. Велько. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Національний університет «Києво-Могилянська академія». У 10 т. Київ, 2004-2014.
103. Український інститут національної пам'яті. Методичні рекомендації до вшанування у загальноосвітніх навчальних закладах загиблих від Голодомору 1932–1933 років (до Дня пам'яті жертв Голодомору). URL: <http://www.memory.gov.ua/page/pamyat-pro-golodomor-1932-1933>
104. Упокорення голодом: збірник документів / упор. М. Мухіна. Київ: АН України, 1993. 312 с.
105. Цей голод – епохи сліди: методичні рекомендації для бібліотек, що працюють з молоддю, по вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. / Упорядник В. Білявська; ред. Т. Сафронова. Вид. 2-ге, перероб. та доп. КЗ «Дніпропетровська обласна бібліотека для молоді ім. М. Светлова». Дніпро, 2020. 34 с.
106. Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упорядник-редактор Ф. Зубанич. Передмова В. Яворівського. Київ: Вид. Центр «Просвіта», 1998. 784 с.

107. Шугальова І.М. Методичні особливості викладання тем із курсу за вибором «Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу» *Актуальні проблеми історичної освіти: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* / Редкол.: к.і.н., доц. Н.М. Кузовова (відп. ред.) та ін. Херсон: Вид-во ХДУ, 2021. 80 с. С. 71-72.
108. Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2022/2023 н. р. Лист МОН України. № 1/9105-22 від 10 серпня 2022 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-organizaciyi-vihovnogo-procesu-v-zakladah-osviti-u-20222023-n-r>
109. Щодо заходів до Дня пам'яті жертв голодоморів. Лист МОН України. № 1/9-549 від 17.11.2015. URL: <http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-6B1F4B80F1EB3/list-9CBF2D9326>
110. Ярещенко О.Т. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Одеса: Астропринт, 2008. 95, [1] с.

Інтернет-ресурси

111. Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Всеукраїнська громадська науково-дослідницька культурно-просвітницька організація. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21All=%3C.%3EID%3DREF0010034%3C.%3E&&S21FMT=fullwebr>
112. Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр. Спеціальний розділ офіційного сайту Державного комітету архівів України: URL: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/>
113. Збірник усних свідчень Комісії дослідження голоду в Україні. Вашингтон: Державне видавництво США, 1990. URL: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Golodomori.pdf>
114. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України https://idss.org.ua/golodomor/pdf/Holodomor_press_release_IDSS-28-11-20.pdf

115. Інститут дослідження Голодомору. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/>
116. Інститут історії НАН України. URL: <http://history.org.ua/>
117. Національний музей голодомору-геноциду (м. Київ). URL: holodomormuseum.org.ua
118. Освітній проект «На Урок». URL: <https://naurok.com.ua/page/about>
119. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/>
120. Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору. HREC. URL: <https://www.holodomor-hrec.com/>
121. Цифровий архів Голодомору. Українсько-Канадський дослідно-документальний центр. URL: <http://www.holodomor-monuments.org/links.html>
122. Електронний архів Голодомору: зведений реєстр архівних документів. URL: <http://www.archives.gov.ua/Sections>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Додаткові факти про Голодомор в Україні 1932-1933 років

Від голоду в Україні, відомого як Голодомор, померло, за уточненими даними, від 3,5 до 4 мільйонів людей. Кількість жертв у всьому Союзі оцінюють до семи мільйонів.

Понад 20 країн визнали голод в Україні 1932-33 рр. геноцидом української нації. Однак це питання досі викликає запеклі дискусії серед істориків та політиків.

1. *Геноцид.* 2006 року Верховна Рада України офіційно визнала Голодомор 1932-33 років геноцидом українського народу. За законом, публічне заперечення Голодомору вважається протиправним, але покарання за такі дії не уточнюється.

2. *Кількість жертв.* Через брак достовірних демографічних даних того періоду чисельність втрат серед українців оцінюють дуже по-різному: від 1,8 до 7,5 і навіть 10 млн. Однак більшість фахівців нині сходяться на думці, що прямих жертв Голоду було 3-3,5 млн. За підрахунками Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, їх було 3,2 млн. У рішенні Київського апеляційного суду щодо винуватців Голодомору вказано число 3,9 млн.

«Президент Віктор Ющенко зробив своїй країні ведмежу послугу, заявивши про 10 мільйонів смертей і втричі завищивши кількість убитих українців», – написав американський історик Тімоті Снайдер.

З тим, що дані экс-президента перебільшені, погодилися Стівен Дж. Віткрофт, Станіслав Кульчицький, Людмила Гриневич та інші дослідники цієї теми.

Серед дослідників також немає єдиної думки щодо загальної кількості смертей від голоду в СРСР у 1932-33 рр. Деякі іноземні історики говорять про 5,5 – 8 мільйонів загиблих, стверджуючи, що більше половини з них були

українцями. За підрахунками Снайдера, серед мільйона жертв на території Російської РСР близько 200 тис. були етнічними українцями.

В Україні ведуть Єдиний реєстр жертв Голодомору.

3. *Географія голоду.* У 1932-33 роках масовий голод був також на Поволжі і Кубані (де жило багато етнічних українців), у Білорусі, на Південному Уралі, в Західному Сибіру і Казахстані.

Найбільше українців загинули у сучасних Харківській, Київській, Полтавській, Сумській, Черкаській, Дніпропетровській, Житомирській, Вінницькій, Чернігівській, Одеській областях та в Молдові, яка тоді була у складі УРСР. На них припадає 52,8 % загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8-9 і більше разів.

Близько 81 % загиблих від голоду в Україні були українцями, 4,5% – росіянами, 1,4 % – євреями та 1,1 % – поляками. Серед жертв також були білоруси, болгари та угорці. Дослідники відзначають, що розподіл жертв Голодомору за національністю відповідає національному розподілу сільського населення України.

4. *Перша згадка в пресі.* Першим про голод в СРСР повідомив англійський журналіст Малкольм Магерідж у грудні 1933 року. У трьох статтях в газеті Manchester Guardian журналіст описав свої гнітючі враження від поїздок Україною та Кубанню, розповівши про голод серед селян.

Магерідж засвідчив масову загибель селян, однак не назвав конкретних цифр. Після першої ж його статті радянська влада заборонила іноземним журналістам їздити по вражених голодом територіях країни.

5. *Офіційне визнання.* Саме слово «голодомор» вперше з'явилося в друкованих працях українських емігрантів у Канаді та США в 1978 році.

Із вуст партійного високопосадовця СРСР слово «Голодомор» вперше прозвучало в грудні 1987 року. Тоді перший секретар ЦК КПРС Володимир Щербицький, виступаючи на урочистостях з нагоди 70-ліття УРСР, визнав факт голоду 1932-33 рр. У 2006 році, за часів президента Ющенка, СБУ розсекретила понад 5 тис. сторінок державних архівів про Голодомор.

6. *Натуральні штрафи.* У селян, які не вкладалися в плани хлібозаготівель і боргували державі зерно, конфісковували будь-яке інше продовольство. Воно не зараховувалося як сплата боргу і було лише каральним заходом. Політика натуральних штрафів мала змусити селян здати державі начебто приховане від неї зерно, якого насправді не було. Спочатку каральним органам дозволяли відбирати лише м'ясо, сало і картоплю, однак згодом вони взялися і за інші продукти тривалого зберігання.

7. *«Закон про п'ять колосків».* У серпні 1932 року під приводом того, що розкуркулені селяни розкрадають вантажі з товарних поїздів та колгоспне і кооперативне майно, Сталін запропонував новий репресивну постанову про охорону державного майна.

Постанова «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності» (Закон «Про п'ять колосків». 7 серпня 1932 року) передбачала за такі порушення розстріл з конфіскацією майна, а за пом'якшуючих обставин – 10 років ув'язнення. Засуджені не підлягали амністії. За документом закріпилася народна назва «Закон про п'ять колосків», оскільки винним у розкраданні державного майна фактично був кожен, хто без дозволу зібрав на колгоспному полі кілька колосків пшениці. За перший рік дії нового закону за ним засудили 150 000 осіб. Закон діяв до 1947 року.

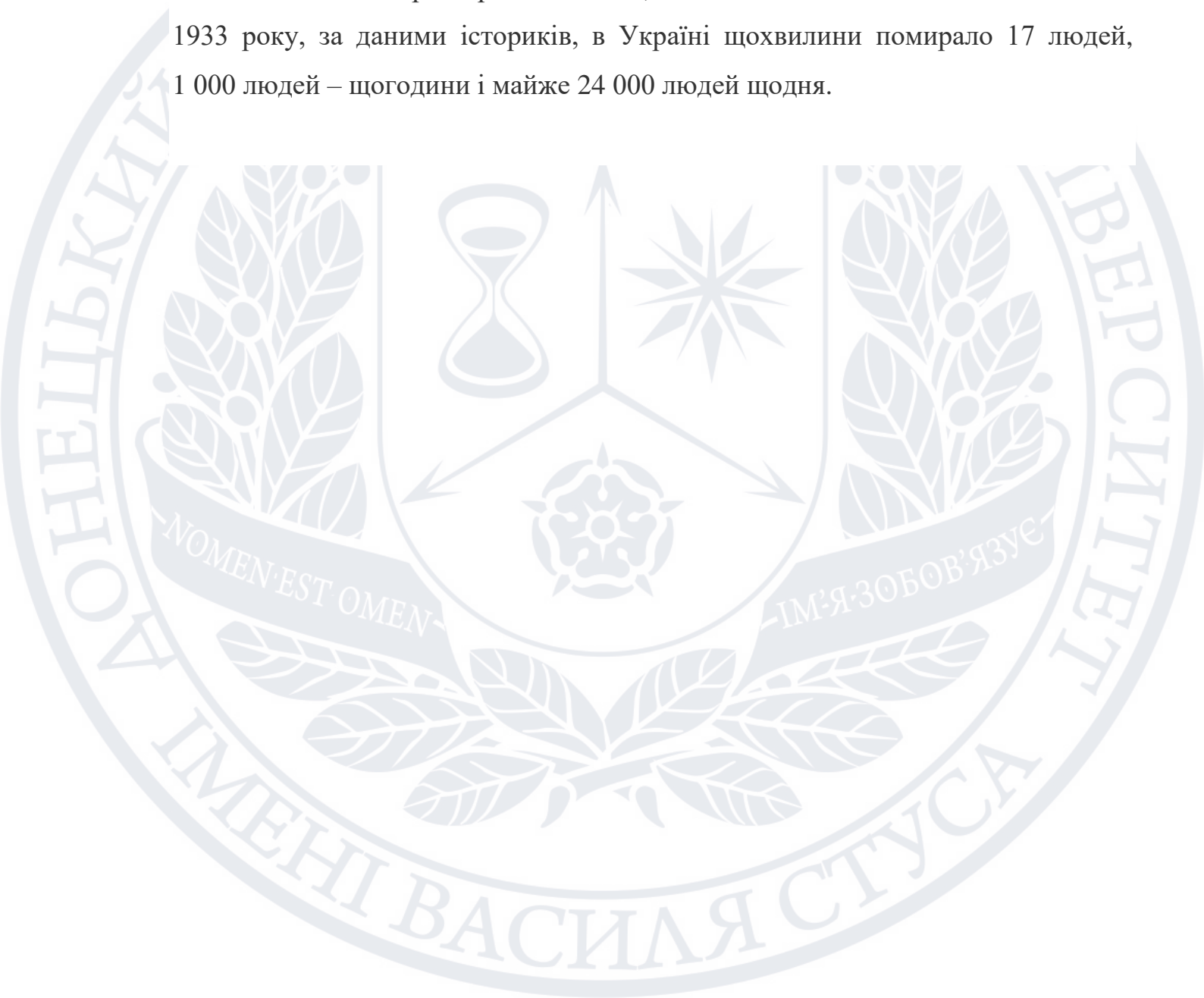
8. *Чорні дошки.* У 1920-30-х роках газети регулярно публікували списки районів, сіл, колгоспів, підприємств чи навіть окремих осіб, які не виконували планів із заготівлі продовольства.

На боржників, які потрапили на ці «чорні дошки» (на відміну від «червоних дощок» – списків пошани), накладали різноманітні штрафи і санкції. У роки голоду потрапляння села на «чорну дошку» означало вирок його жителям. Право вносити села і колективи до такого списку мали обласні представництва ЦК Компартії України за поданням районних і сільських осередків. Іншими словами, формально це була ініціатива знизу.

9. *Канібалізм.* Свідки Голодомору розповідають про випадки, коли доведені до відчаю селяни їли тіла своїх чи сусідських померлих дітей. За деякими даними, за канібалізм під час Голодомору засудили понад 2500 людей.

10. *Голодомор в Україні* тривав 17 місяців – з квітня 1932 року до листопада 1933 року (понад 500 днів).

11. Голодомор забрав більше 4,5 мільйони людських життів. Навесні 1933 року, за даними істориків, в Україні щохвилини помирало 17 людей, 1 000 людей – щогодини і майже 24 000 людей щодня.

**Пам'ятники та монументи, присвячені пам'яті жертв Голодомору
1932-1933 рр. в Україні**

- ✓ Монумент у Національному музеї «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні», м. Київ
- ✓ Пам'ятник жертвам голодомору-геноциду та депортацій ХХ століття, м. Львів
- ✓ Пам'ятник жертвам Голодомору 1932-1933 років, м. Вишгород
- ✓ Жертвам голодомору та політичних репресій, м. Кривий Ріг
- ✓ Меморіал «Скорботний ангел», присвячений жертвам голодомору 1932–1933 років, Одеська область
- ✓ Пам'ятний знак Жертвам Голодомору, Суми
- ✓ Курган скорботи. Пам'ятник жертвам Голодомору, Полтавська область
- ✓ Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 років, м. Київ
- ✓ Меморіал Жертв Голодомору в Борисполі на Київщині
- ✓ Монумент жертвам Голодомору 1932-1933 рр., м. Луганськ
- ✓ Меморіальний комплекс пам'яті Жертв Голодомору, Харків
- ✓ Меморіальний комплексу жертвам Голодомору в с. Хоружівці Недригайлівського району Сумської області
- ✓ Знак пам'яті жертв Голодомору встановлений в м. Мена, Чернігівської області
- ✓ Пам'ятник жертвам голодомору та політичних репресій, м. Ніжин
- ✓ Пам'ятник жертвам Голодомору, м. Малин, Житомирська область
- ✓ Пам'ятник Жертвам Голодомору, м. Одеса
- ✓ Меморіальна композиція в м. Ізяслав, Хмельницька область.

Джерело – [Український інститут національної пам'яті](#)

Перелік художніх і документальних фільмів про Голодомор

Художні фільми:

1. «Голод-33», 1991 рік. Фільм українського кінорежисера Олеся Янчука, знятий за мотивами повісті Василя Барки

2. «Жовтий князь». «Голод-33» – перший художній фільм, що розкриває злочини сталінсько-більшовицького режиму проти народу України.

У центрі сюжету стрічки – звичайна селянська сім'я: діти, батько, дружина та їх стара мати. Трагедію 1932-1933-х глядач бачить очима голодної дитини. У 1932 році, попри врожайний рік, у людей відбирають усі запаси, їжу та худобу, аргументуючи це створенням колгоспів. Люди шукають залишки насіння на полях, їдять бур'яни, пацюків, а далі – починають їсти одне одного. «Голод-33» – це чорно-біла трагедія очима маленької голодної дитини, родина якої – звичайні селяни, що через радянський штучний голод також несуть втрати.

3. «Маленьке життя», реж. О. Жовна, 2008, кінокомпанія «Група компаній Фокстрот», Україна.

4. «Червоне намисто», реж. Т. Кондрашевська, К. Карапетян, 2013, Відеостудія «REDcProdaction», Україна.

5. «Поводир», реж. О. Санін, 2014, студія «Prontofilm», Україна.

На початку 1930-х років до Харкова приїжджає американський інженер Майкл Шемрок разом зі своїм сином Пітером. До його рук потрапляють секретні документи про заплановане масове вилучення продовольства радянською владою. Через цю інформацію Шемрока вбивають, а його син, ставши свідком вбивства батька, втікає з Харкова. Допомагає йому сліпий бандурист Іван Кочерга – в минулому командир роти армії УНР, який зазнав поранення в голову та осліп...

Гаслом фільму є фраза: «Заплющ очі – дивись серцем». Головні ролі грають народний артист України Станіслав Боклан, співачка Джамала та правнук українського дисидента Михайла Сороки – Антон Святослав Грін. Вперше в Україні до зйомок було запрошено 60 незрячих людей. Окрім незрячих акторів, у кінофільмі знімалися справжні лірники та кобзарі зі Львова, Сумщини та Луцька.

6. Історичний трилер «Ціна правди», 2019.

У 1933 році уельський репортер Гарет Джонс шукає свою наступну велику історію. Останні новини приводять його до Москви, де він знайомиться з журналісткою Адою Брукс. Ада відкриває йому очі на

«радянську утопію», яка не має нічого спільного з реальністю. І Гарет, попри смертельні погрози, розпочинає своє розслідування. Переховуючись від спецслужб СРСР, крок за кроком він розкриває правду про трагедію українського народу: Голодомор, жорстку цензуру, змову та масові репресії. Саме його викриття згодом стануть підґрунтям для роману «Колгосп тварин» Джорджа Орвелла.

У матеріалі для «New York Evening Post» у 1933 році Гарет Джонс описував випадок у своїй подорожі до України: «У поїзді комуніст заперечив мені, що був голод. Я викинув скоринку від хліба, який їв, у смітничок. Пасажир-селянин, що їхав поруч, вивудив її та жадібно з'їв. Я кинув шкірку від апельсина, і селянин знову схопив та заковтнув її. Комуніст ущух».

Документальні фільми:

1. «Жнива розпачу», реж. С. Новицький, Ю. Луговий, 1984, Канада.
2. «33-й. Свідчення очевидців», реж. М. Лактіонов-Стезенко, 1989, Українська студія хронікально-документальних фільмів, Об'єднання «Імпульс», Україна.
3. «Під знаком біди», реж. К. Крайній, 1990, «Київнаукфільм», Україна.
4. «Українська ніч 33-го», у 4 частинах («Страх», «Жах», «Гільйотина», «Справа Грушевського»), реж. В.Георгієнко, 1994-1998, «Укртелефільм», Україна.

Перший фільм про Голодомор незалежної України. У стрічці викладені факти, які раніше не були почуті суспільством, зазначають експерти. Фільм створений на основі кіно- та фотодокументів. За деякі з кадрів автори заплатили своїм життям, адже за зйомки голодуючих українців у 1933 році розстрілювали.

Фільм складається з чотирьох серій – «Страх», «Жах», «Гільйотина» та «Справа Грушевського». У кожній із частин автори наголошують, що Голодомор – це загальнопланетарна трагедія, як і світові війни. Також у фільмі вперше прозвучала думка, що Голодомор має вшановуватися на загальнонаціональному рівні, а комуністичний режим потрібно засудити і заборонити, як і фашизм.

5. «Час темряви», реж. С. Дудка, 2003, «Укртелефільм», Україна.
6. «Незнаний голод», реж. Т. Гукало, 2003, кінокомпанія «Комітет дослідження українського Голодомору», Канада.
7. «Голодомор. Україна, ХХ століття: Технологія геноциду», реж. В. Дерюгін, 2005, Фонд «Україна 3000», НТКУ, Україна.
8. «Великий голод», реж. Е. Лозовий, П. Овечкін, 2005, студія 1+1, Україна.

Документальний фільм створений редактором ТСН і журналістом Едуардом Лозовим разом з головним режисером ТСН Павлом Овечкіним. Фільм знімали півтора року. Його виробництво зупинили восени 2004-го – зіткнувшись із політичною кризою в країні і в мас-медіа. 2005 року роботу поновили. 28 листопада 2015-го *Ukraine today* на своєму каналі опублікував англomовну версію фільму. Зі стрічкою познайомилася іноземна аудиторія.

9. «Свіча Джеймса Ернеста Мейса», реж. Н. Сущева, 2008, агенція «Стожари», Україна.

10. «Хлібна гільйотина», реж. І. Кобрин, 2008, студія «Телеком», Україна.

11. «Живі», реж. С. Буковський, 2008, кіностудія «Листопад фільм», Україна.

Спогади страшиного дитинства, тих часів, коли у батьків забирали всю їжу, села вимирали з голоду, а ті, хто виживав, став «армією рабів». Тепер вони дорослі, і зі сльозами на очах згадують ті часи й кажуть: краще б вони не народжувалися.

Історії свідків Голодомору поєднано із записами зі щоденника британського журналіста Гарета Джоунза. Документи, що цитуються у фільмі, вказують: уряди деяких країн знали про біду в Україні, але були байдужі до чужої болі. Український голод влітається у світову історію – параліч економіки США, прихід до влади Гітлера в Німеччині, війна більшовицького уряду із селянством.

12. «Жорна», реж. Г. Гін, 2008, студія «МедіаПорт», Харків, Україна.

Документальну стрічку виробило харківське агентство “МедіаПорт”. Авторка сценарію та режисерка – українська журналістка Ганна Гін. Фільм присвячений подіям 1932-1933 років у Харківській області. “Жорна” – це спогади людей, які пережили голод. У картині немає коментарів, висновків або суджень, немає будь-яких пояснень, закадрового тексту (крім голосу, що читає документи). Автори впевнені – вдумливий глядач здатен зробити висновки самотужки.

13. Радянська історія / The Soviet Story. Латвія, 2008. Документальний та історичний фільм створили у Латвії. Режисер – Едвінс Шнуоре.

У стрічці розповідають про найстрашніший тоталітарний режим світу – комуністичний. Про Голодомор в Україні 1932-1933 років, а також про розстріл польських офіцерів у Катинському лісі, про ГУЛАГ, НКВД та КДБ. Це – унікальний документальний фільм, який містить дуже рідкісні кадри. У фільмі використані унікальні кадри з документальних радянських та нацистських кінохронік, а також інтерв'ю з колишнім президентом СРСР

Михайлом Горбачовим, дисидентом Володимиром Буковським, екс-співробітником ГРУ Віктором Суворовим.

14. «Закляття безпам'ятства. Голодомор 1932-33 років на Луганщині», реж. О. Крамаренко, 2009, Україна.

15. Український геноцид, сповідь одного свідка (Україна, 2009).

16. «О горе, це ж гості до мене», реж. П.Фаренюк, 1989, Українська студія хронікально-документальних фільмів, Україна.

17. «Окупація – Голодомор», 2012 рік. Документальну програму про голодомор в Україні зняв кавказький медіапроект – інтернет-канал ПИК. Основний офіс розташований у Тбілісі. Режисер – Леван Ахобадзе, автор ідеї – Шота Малашхія.

В основі програми “Окупація – Голодомор” інтерв'ю з українськими істориками: Юрієм Шаповалом, Станіславом Кульчицьким, Василем Марочком, а також дослідником голоду Левком Лук'яненком.

18. «Україна. Забута історія – Голодомор. Влада варта смерті», реж. А. Романді, 2011, телеканал «Мега», Україна.

Інформація з сайту Українського інституту національної пам'яті.
<http://www.memory.gov.ua/publication/golodomor-1932-1933-vstup>.

Відеоматеріали пам'яті жертв Голодомору

1. Відеоісторія: Чому Голодомор став можливим. URL: https://www.youtube.com/watch?v=5F_VSHVyciw
2. Голодомор як відповідь на селянські повстання. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=K6ubTgkAduU>
3. «Питання життя і смерті – зібрати хліб з України»: історичний ролик до 100-річчя голоду 1921-23 рр. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CP44Ue6rGG8>
4. «Голод після Перемоги»: ролик до 75-річчя масового голоду 1946-47 років. URL: https://www.youtube.com/watch?v=5Qb_m_vAicw

Голодомор у художній і публіцистичній літературі

1. Антоненко-Давидович Б. Протеже дяді Васі. *Слово матері*. Київ, 1993. С. 231-242.

Розповідь про заслону у сибірський табір українську дівчину Настю Грицай, яка стала глухонімою у 1933 році в результаті пережитого стресу.

2. Барва смерті – 33-й: статті, спогади, фольклор про голодомор / Любов Сердунич (авт. і упоряд.). Хмельницький, 2004. 66 с.

3. Барка В. Жовтий князь: роман. Київ: Київська правда, 2003. 319 с.
У центрі роману – мученицький шлях на Голгофу однієї родини – сім'ї Мирона Катранника. На очах батьків помирають діти Микола та Оленка. У пошуках харчів серед чужих людей гинуть Мирон і Дарія. Вижив лише малий Андрійко, щоб зберегти усе у пам'яті. Автор художньо узагальнив матеріали страшеного злочину і через кожную особистість, вчинок, долю відтворив образ цілого народу. Через весь роман проходить символічний образ Жовтого князя – голоду, який несе людям страждання і смерть. Не хочеться вірити, що таке могли задумати і втілити у життя люди проти людей.

4. Бедзик Ю. Гіпсова лялька: роман. Київ: Юг, 2004. 288 с.
З далеких фронтів громадянської війни повертається більшовик Василь Кондратюк додому у рідне село Тонкі Роги, де на людей уже чатує голод. Спочатку колишній бойовий командир ще вірить у «правильну лінію» партії, шукає правди і захисту у тодішній столиці України Харкові. Але вчинки Каржаса, Гуровського, Сусола – тупих виконавців зловісної верховної влади – змушують Кондратюка боротися за свою сім'ю, за своїх односельців, за їхніх дітей. У цьому йому допомагають представники сфери культури – поет В. Сосюра, режисер Л. Курбас.

5. Білоус В.І. Недолу співаю козацького краю: автобіографічний роман-спогади (колективізація, розкуркулення, голодомор). Вид. 2-е, доп. Вінниця: Книга-Вега, 2008. 296 с.

6. Виноградська Н. І. Голодомор: поема / післямова М. Козака. Харків: Оригінал, 2008. 31 с.

У поемі зі слів і свідчень матері авторки М.Є. Манько, яка сама пережила голодомор, відтворено страшні картини геноциду українського народу.

7. Воля О. Безкровна війна: [Роман про Голодомор. Фрагменти з народної епопеї]. Дзвін. 2018. № 11. С. 127-155.

8. Гуцало Є. Голодомор. Сльози Божої матері: повісті. Київ: Молодь, 1990. 264 с.

За свою страшну роботу Карпо Гнилоквас отримує півфунта хліба. Він звозить у одне місце своїх односельців, померлих від голоду. Часом на грабарку кладе іще напівживих, які до останнього свого місця на цій землі живими не доберуться. Павло Музика, Текля Куйбіда, Марко Груша, Андрій Синиця, Василь Гнойовий... Кожен із них по-своєму переживає голод. Хто стає мародером, хто убивцею, хто полишає цей світ з добром. Автор не шукає причин трагедії, він лише змальовує картини людських страждань.

9. Гудима А. Д. Кара без вини: роман. Київ: Урожай, 1993. 288 с.

10. Гуцало Є. Голодомор. Княжа гора. Ментальність орди. Мертва зона: повісті. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 418 с.

11. Дімаров А. Самосуд. Київ, 1999. 116 с.

Перед читачем постає образ одного з виконавців волі партії комсомольця Данька Сокала, якого уже в роки війни з фашистами розтерзали односельці, бо не змогли простити душогубу його криваві діяння у роки голодомору.

12. Загребельний П. А. Тисячолітній Миколай: роман. Київ: Фірма «Довіра», 1994. 636 с.

13. Захарченко В. Прибутні люди: романи. повість / передм. М.Ф. Слабошпицького. Київ: Грамота, 2007. 656 с.

14. Збанацький Ю. Кандьор. Ошукана віра. Київ, 1989. С. 49-59.

Розповідь про кандьор, що його щодня варили для дітей однієї із сільських шкіл протягом 1933 року, і як ця «їжа» врятувала дітей від смерті.

15. Кирій І. Голодна весна: автобіогр. повість / передм. С.П. Колесника; худож. С.Л. Коштелянчук. Київ: Молодь, 1993. 255 с.

Селян примусили поздавати у колгосп худобу. Уже повигрібали у людей весь до останньої зернини хліб. Діти, як тіні, ледве дочовгують до школи. Насунувся голод, село невідворотно вгрузає в смерть. Не стало навіть птахів, бо їм нічого їсти. Люди збайдужіли до чужого горя, кожен рятується від голоду по-своєму. Схожим на нелюда став голова колгоспу Муляренко. Але чимало залишилося справжніх людей. Серед них – голова сільради Павло Іванович Задорожний.

16. Лисивець А. «Скажи про щасливе життя...»: повість / худож. Л. Ільчинська. Київ: Веселка, 1993. 93 с.: ілюстр.

Автобіографічний спогад-роздум жительки села Березань, що на Київщині, про бачене і пережите у голодні часи 1932-1933 років. З роботящої і дружної сім'ї, де були батьки і четверо дітей, живими залишились лише двоє, у тому числі й героїня книжки. Ті страшні роки навічно закарбувались у пам'яті Насті Лисивець. Особливо хвилюючими є її спогади про святкування 7 листопада 1934 року чергової річниці жовтневого перевороту. Тоді з трибуни її, дванадцятирічній босоногій дівчинці, наказано було говорити про «...наше

щасливе життя, про колгоспний лад, що приніс щастя селянам та їхнім дітям, про партію більшовиків, яка зробила це „щастя”».

17. Листопад А. Біла молитва братика: поезії / передм. М. Жулинського; худож. оформ. З. Васіної. Київ: Веселка, 1993. 24 с.: ілюстр.

18. Магера М. Бевка / Маленька хрестоматія: на допомогу учням і вчителям. Хмельницький, 1999. 540 с.

Герой оповідання, третьокласник, потайки підготовує шкільною юшкою (бевкою) двох сестричок, що не мали на неї права, бо були дітьми «куркулів».

19. Мак О. Каміння під косою: повість. 2-ге вид. Київ: Глобус, 1994. 126 с.
Андрію Півполі з-під Ахтирки, де голод викосив майже усе село, вдалося дістатися Харкова. Він хоче працювати, бо тут якось можна вижити. Але що він бачить? Сотні трупів прямо на вулицях. Він уже звик до них, як до буденного явища, бо бачив це у селі, у дитячому будинку, під час своєї мандрівки до Харкова. Але як влаштуватися на роботу без документів і прописки? Він – вигнанець на своїй землі. Та світ не без добрих людей...

20. Маландій О. Злочинство: свідчення старожилів. Київ, 1996. 162 с.
Достовірні свідчення очевидців, записані авторами, змальовують запомадливих виконавців-«шикуродерів» від влади, які полювали в обійстях селян «...з револьверами, з щупами і крючками. На всячину і всюди: у погребях і купах дров, у стіжках, і під стріхою, тягли з обійстя все, що потрапляло на очі. Спершу продукти. А коли їх не стало, щупили будь-які речі». А були й такі, що полювали на людей.

21. М'ястківський А. Одеса-мама. Після п'яного дощу. 1989. № 4. С. 67-93.
Завжди голодний малий Максимко Завірюха дуже винахідливий. Щоб вижити, він їсть земляних черв'яків, ловить пуголовок, на металевому листі засмажує п'явок. Уже немає у живих половини його однокласників. Ось і Максим осиротів. Хлопець мріє стати вуркаганом, потрапити до Одеси-мами, бо лиш там, як він гадає, можна врятуватись від голодної смерті.
Моцний А. П. Страшна правда голодомору (спогади про голодомор 1932-1933 років): художньо-автобіогр. повість. Львів: Вид-во М. Коць, 2000. 175 с.

22. Народні твори про голодомор: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці XX ст. – на початку XXI ст. / Вступна стаття, упорядкування та примітки О.М. Гончаренко. Кривий Ріг: Діоніс, 2011.

23. Руденко М. Хрест = The cross: поема / передм. У. Власенка; пер. англ. мовою Р. Тапічина; передм. до пер. англ. мовою Л. Рудницького. Київ: Смолоскип, 1996. 61 с.: портр.

Поема була написана у той час, коли про сталінський голодомор 1932–1933 років в Україні не дозволялося і заїкатись. Повернувшись до свого села,

більшовик Мирон бачить, що на сто дворів залишився живим лише він один. Від голоду померли рідні, люба матінка. І Мирон прозирає.

24. Самчук У. Марія: Хроніка одного життя. Буенос-Айрес: Вид-во Миколи Денисюка, 1952. 280 с.

Роман, написаний за кордоном по гарячих слідах голодомору, є першим художнім твором в українській і світовій літературі на цю трагічну тему. Помираючи голодною смертю, головна героїня роману Марія пропускає через свою свідомість усе своє страдницьке життя. Письменник малює картини людських страждань, мученицьких смертей, аморальних діянь більшовицьких опричників у ту трагічну пору та аналізує витоки того Апокаліпсису.

25. Самчук У. Темнота. Роман у 2-х частинах. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1957. 493 с.

26. Сивирин А. І прости нам гріхи наші. Окупація. Львів, 2003. С. 62-82. *«Простивши гріх сусідам, Охріменки проявили милосердя з доброї волі. Те ж саме зробив Петро Середенко, коли приніс Охріменкам останній клунок пшона. Лише милосердя, і ніщо інше, спонукало Журбенкову Параску врятувати і виховати двох немовлят, мати яких померла [від голоду] у неї на очах. А що зло? Воно добром ніколи не відгукнеться, і тому, думаючи про майбутнє, не забуваймо цю істину», - закликає автор.*

27. Стельмах М. Чотири броди: роман: у 7-и т. Т.6. Київ: Дніпро, 1983. 606 с.

28. Тичина П. Голод: вірш: у 12-ти т. Т.1: поезії 1906-1934. Київ: Наукова думка, 1983.

29. Тичина П. Скорбна мати: поема. Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття: Книга 1 / упор. В. Яременко. Київ: АКОНІТ, 2001.

30. Хандрос Б. Смертні листи: Докум. повість. Київ - Львів, 1993. 320 с. *Цінний документальний матеріал Бориса Хандроса, колишнього жителя с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області. Це документальні повісті, в яких автор використав спогади земляків, а також газетні матеріали тих років та архівні документи.*

31. Храпач Г. Я. Під хрестом: повість-реквієм. Хмельницький: [б.в.], 1993. 39 с.

Через сприйняття дев'ятирічного Назарка, героя повісті, з великою психологічною достовірністю письменник – живий свідок страшних подій 30-х років розповідає про долю однієї сім'ї, в якій узагальнено трагедію цілого народу.

Добірка візуальних матеріалів

Джерело — [Український інститут національної пам'яті](http://ukrainianinstitute.org)

ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРІВ

Україна в 1932-1933 роках пережила страшну трагедію – Голодомор, який забрав мільйони людських життів

0,6 МЛН ненароджені

1 МЛН діти віком до 10 років

1933 Найбільша концентрація смертності

90%

людських втрат

У Червні 1933

24

ЩОДОБИ

34 170 осіб

ЩОГОДИНИ

1 420 осіб

ЩОХВИЛИНИ

24 особи

ОБЛАСТІ НАЙБІЛЬШИХ ЛЮДСЬКИХ ВТРАТ, НА КОЖНУ ПРИПАДАЄ ПОНАД 1 МЛН ВТРАТ

© 2016 Укрінформ. Усі права захищені. У разі використання матеріалів посилання обов'язкове. www.ukrinform.ua

Дані: memory.gov.ua

УКРІНФОРМ

Джерело – Ukrinform.

	1930 р. Фактично	1931 р. Фактично	1932 р. Первинний план	1932 р. Остаточний план	1932 р. Фактично
Північний Кавказ	114*	136	118	127	125
ЦЧО**	128	161	140	112	119
Середня Волга	72	68	74	72	98
Нижня Волга	84	73	79	80	89
Загалом	400	439	411	391	432
Україна	437	415	364	260	262

*Дані в мільйонах пудів

**Центрально-Чорноземна область

*** Дані із видання «Голод в СССР 1929 - 1934. Том второй. Документы. Отв. ред. – В.В. Кондрашин. – М., 2012»

Джерело – [Радіо Свобода](#)

Джерело – [Український інститут національної пам'яті](#).

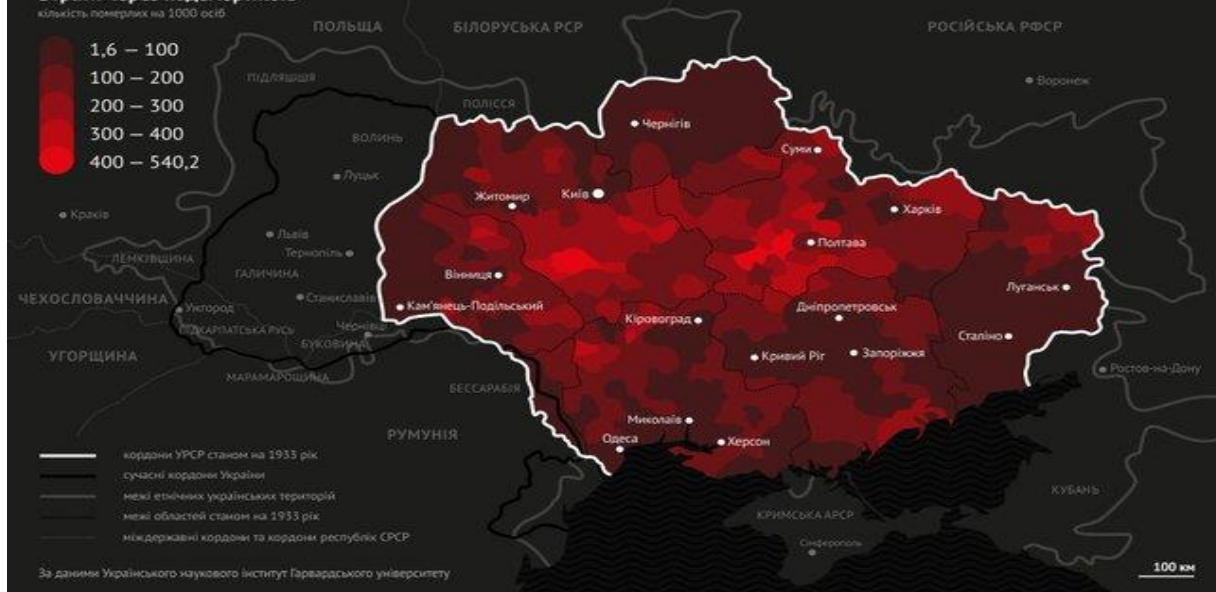

Голодомор 1932–1933 років

Акт геноциду українського народу, здійснений радянською владою шляхом організації штучного масового голоду на території Української РСР та Кубані

Втрати через надсмертність

кількість померлих на 1000 осіб

Кількість жертв Голодомору

3,9
млн осіб

Кількість жертв Голокосту

5,9
млн осіб

Втрати України у Другій Світовій війні

8,0
млн осіб

Населення Грузії

3,7
млн осіб

Населення Молдови

3,5
млн осіб

Населення Словенії

2,0
млн осіб

Населення Естонії

1,3
млн осіб

Динаміка чисельності населення СРСР за національностями / 1926–1939 роки

Українці

млн осіб

-9,9 %

Білоруси

млн осіб

+11,2 %

Росіяни

млн осіб

+28,0 %

Міжнародне визнання Голодомору геноцидом

■ Які країни визнали Голодомор геноцидом українського народу

■ Естонія	1993	■ Еквадор	2007
■ Ватикан	2001	■ Іспанія	2007
■ Австралія	2003	■ Колумбія	2007
■ Канада	2003	■ Парагвай	2007
■ США	2003	■ Перу	2007
■ Угорщина	2003	■ Словаччина	2007
■ Італія	2004	■ Чехія	2007
■ Грузія	2005	■ Чилі	2007
■ Литва	2006	■ Латвія	2008
■ Польща	2007	■ Мексика	2008
■ Аргентина	2007	■ Андорра	2009
■ Бразилія	2007		

Голодомор 1932-1933 років

День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій відзначають в Україні щороку в четверту суботу листопада. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України визнала Голодомор 1932-33рр. актом геноциду проти українського народу, свідомо організованим сталінським режимом

ФАКТИ ПРО ГОЛОДОМОР

● Голодомор в Україні тривав 17 місяців (з квітня 1932 р. по листопад 1933 р.) За різними даними, загинули від 4 до 7 млн. осіб

● Навесні 1933-го від голоду вмирали 17 людей щохвилини, 1000 – щогодини, майже 25 тисяч – щодня

● Голод 1932-33 рр. був штучним, оскільки того року в Україні був поганий врожай, а влада СРСР різко підвищила плани заготівлі хліба. За невиконання плану конфіскували продукти

● Йосиф Сталін вважав, що "...національна проблема в Україні, в самій своїй суті, це селянська проблема". (Газета "Пролетарська правда" від 22 січня 1930 р.)

ЗМЕНШЕННЯ КІЛЬКОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

1933 року порівняно з 1930-м (дані незалежних досліджень)

● Середня тривалість життя українців 1933 р. становила 7,3 року в чоловіків і 10,9 у жінок

● 23 січня 1933 р. Директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР українським селянам заборонили покидати місця проживання

● У 1988 році Конгрес США офіційно визнав Голодомор 1932-33 рр. актом геноциду проти українського народу

● У листопаді 1989 р. у висновках Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932-33рр. в Україні голодомор кваліфікували як геноцид проти українського народу

● 7 листопада 2003 р. ухвалили Спільну заяву делегацій держав-членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. В ній вперше в історії Організації Голодомор визнали трагедією, спричиненою діями тоталітарного режиму радянської влади

● До 2007 р. Україна має намір підготувати документ про визнання Голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду проти українського народу для затвердження ООН

ДИНАМІКА СМЕРТНОСТІ В УРСР (між переписами 1926 та 1937 рр., тис. осіб)

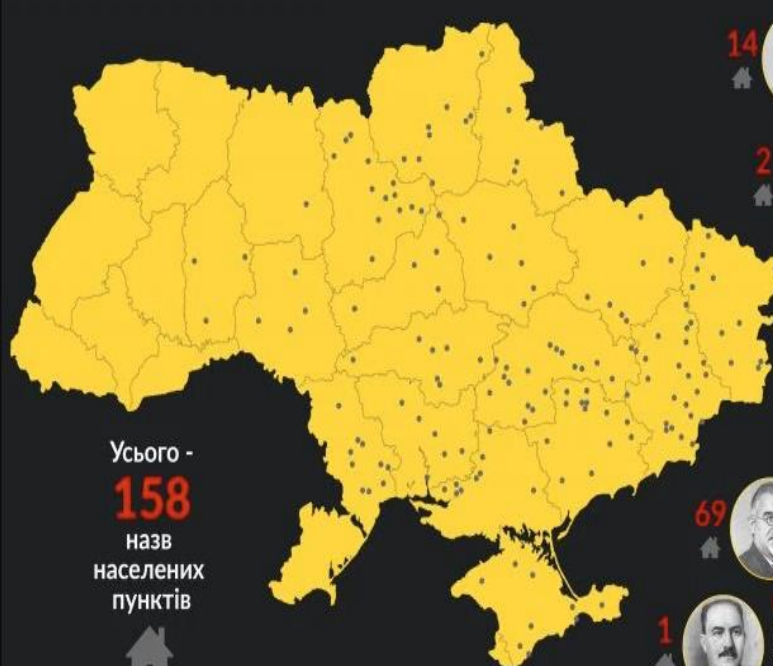

Джерела: МЗС України, golodomor.org.ua, Інститут історії України НАНУ, Media International Group © Ukrainian Media Service

Джерело – [Репортер](http://reporter.net).

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЯКІ ДО ДЕКОМУНІЗАЦІЇ БУЛИ НАЗВАНІ НА ЧЕСТЬ ОРГАНІЗАТОРІВ ГОЛОДОМОРУ

Усього -
158
назв
населених
пунктів

Куйбишев Валеріан у роки Голодомору був головою Держплану при Раді народних комісарів (пізніше – Рада міністрів) СРСР – державного органу, який здійснював контроль за виконанням планів, передбачених для сільського господарства

Чубар Влас у 1932-1933-му очолював Раду народних комісарів Української СРР. Визнаний винним в організації геноциду щодо українців постановою Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 р

Калінін Михайло в роки Голодомору – голова Центрального виконавчого комітету СРСР – найвищого органу державної влади у Радянському Союзі

Кіров Сергій під час Голодомору 1932-1933 рр. був членом Політбюро ЦК ВКП(б) – керівного органу Комуністичної партії, який визначав політику партії в усіх сферах суспільного життя

Петровський Григорій під час Голодомору 1932-1933 років очолював Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет – найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий та контролюючий орган державної влади в Радянській Україні

Каганович Лазар був секретарем Центрального комітету ВКП (б) – вищого партійного органу в Радянському Союзі. А з 1930-го року очолював його сільськогосподарський відділ. Визнаний винним в організації геноциду щодо українців постановою Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 р.

Джерело – [Український кризовий медіа-центр](#).